

प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या १३

कार्तिक २०२७

Number 13

October 1970

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Edited by
Ramesh Jung Thapa

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग,
काठमाडौं, नेपाल ।

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal.

DS
493
P84
no. 1

प्राप्तिस्थान :
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर

To be had of :
Sajhprakashan
Pulchok, Lalitpur

मूल्य रु. ५।-

Price Rs. 5/-

प्राचीन नेपाल

संख्या १३

कार्तिक २०२७

Ancient Nepal

Number 13

October 1970

सम्पादक

रमेशजङ्ग थापा

Editor

Ramesh Jung Thapa

सहायक सम्पादक

रामचन्द्र ढुङ्गाना

Assistant Editor

Ram Chandra Dhungana

67
D5
49
P84
no.

विषय-सूची

Contents

	पृष्ठ	page
नेपाल देशको इतिहास	१	1
ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ	२५	25
प्रताप मल्लका पालाका पाँच अभिलेख जगदीशचन्द्र रेग्मी	३३	33
नुवाकोटमा उपलब्ध ऐतिहासिक उपकरण शङ्करमान राजवंशी	३९	39
इतिहास संशोधनको केही संशोधन मोहनप्रसाद खनाल	४५	45
श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको कान्तिपुर प्रवेशको दिन विषयमा केही विचार नयराज पन्त	४८	48
Inscriptional Evidence on the Preservation N. R. Banerjee	५०	50

नेपाल देशको इतिहास

गताङ्कको बाँकी

गोदावरीको प्रादुर्भाव

नेपाल उत्तम क्षेत्र हो भनी दक्षिण देशमा रहेकी गोदावरी पनि अन्तर्माग्ले पाशुपत क्षेत्रका दक्षिण भागमा नीलचूड पर्वतको फेदीबाट प्रकाश भइन् । सिंहस्थ बृहस्पति भएमा दक्षिण गोदावरीमा स्नान, दान आदि गर्नले जुन पुण्य पाइन्छ त्यो फल यही गोदावरीमा स्नान, दान आदि गर्नले पाइन्छ ।

विशालनगरी र सुप्रभावनगरीको बयान ।

राजा धर्मदत्तलाई भगवतीको वरदान भएपछि शंकु नामक किराती राजासंग युद्ध गरी सबै किरातीहरूलाई जित्ती नेपालपुरी सबै आफ्नो अधीनमा पारे । एउटा असल राजधानी नभई हुँदैन भन्ने विचारले आदिजलशयन नारायणदेखि कोटबारसम्म नापी राजा धर्मदत्तले शहरको जग बसाले । राजाको असल नीतिव्यवहारदेखि चारै वर्णका प्रजाहरू ठाउँ ठाउँबाट आई सुखपूर्वक बसे । प्रतिदिन शहर बढ्दै गएको हुनाले त्यस शहरको नाम विशालनगरी भनी प्रसिद्ध भयो । त्यही राजधानीमा बसी राजा धर्मदत्तले १००० वर्षसम्म राज्यभोग गरे । राजा धर्मदत्त कैलाश गएपछि पनि त्यो राजधानी धेरै कालसम्म त्यसै थियो । पछि महेन्द्रदमनले सुप्रभामा आई वास गरेपछि आफ्नी बहिनीलाई जलक्रीडा गर्नको निमित्त पहाड थुनी हृद जमाइदिएको हुनाले क्रमैसंग पानी बढ्दै आई अधिदेखिको विशालनगरी सबै जलले ढाकी नष्ट गरिदियो । त्यहाँ बसेका प्रजाहरू पनि दैत्यहरूको पीडा सहन नसकी यत्रतत्र लागे । यिनै राजाले बनाएको पशुपतिनाथको देवालय पनि पानीले नष्ट भयो । पछि महेन्द्रदमन आदि दैत्यहरूलाई मारी भगवान् कृष्ण द्वारकातिर गएपछि सुप्रभा नगरीमा बस्ने दैत्यहरू धेरै मरेका र केही भागेका हुनाले सुप्रभा नगरी

पनि पछि उजार भयो । दैत्यको भय गएको हुनाले र पानी पनि सुकेको हुनाले केही कालपछि अधिदेखिको यस पुरानो शहरलाई गुल्जार गराउनुपथ्यो भनी ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि देवताहरू पिता, माता, भ्राता, भगिनीहरूको स्वरूप लिई त्यहाँ आई बसे । शंखमूल तीर्थदेखि आदिजलशयन नारायणसम्म फेरि उही विशालनगरी खडा गरी एक ऋषिपुत्र स्वयंभ्रतलाई राजा बनाए । उनलाई नगरको रक्षा गर्न सगाई आफू पनि पाषाणरूपले त्यहीं बिराजमान भए । त्यही भ्रातृभगिनी भावले बिराजमान भएका हुनाले पछि त्यसको नाम भाटभटिनी भयो भन्ने कथा बौद्ध ग्रन्थमा छ ।

पहिला नुवाकोटका भैरव, दोस्रा भक्तपुरका भैरव, तेस्रा टीकाभैरव, चौथा पंचलिंगभैरव यी ४ भैरवले धर्मको स्थिति राख्न भनी राजा स्थापना गर्ने कुराको यत्न गर्न लागे । यो खबर पाई इन्द्राणीदेवी पनि अब संघं यस पाशुपतक्षेत्रमा राजाबाट धर्मनीति चलाई देवताहरूको मान पूजा रहनेछ, यसकारण त्यहीं गई बसेदेखि आफ्नो पनि चिरकालसम्म स्थिति होला र खान चाइएला भनी त्रिशूल गंगाबाट नेपाल क्षेत्रका उत्तर भागमा मनमैज्यू भन्ने नामले वास गर्न आइन् । यस्तो खबर पाई कुमारी गणहरू पनि देशान्तरबाट आई वास गर्दा भए । ती कुमारीगणमध्ये ठिमीकी बालकुमारी, क्वाठछेकी बालकुमारी प्रसिद्ध छन् । बल्खुपीठकी बालकुमारी पनि ज्ञानेश्वर सन्धिमा मैतीदेवी नामले प्रसिद्ध भई रहन आइन् । मंगलपुरकी कुमारी पनि विशालनगरीकी स्मशानेश्वरी भई रहन आइन् । यी राजाको भरोसा गरी वास गर्न आएका देवीगणहरू त्यसपछि राजिक देवता भनी प्रख्यात भए । यो वृत्तान्त कलियुग नलाग्दै द्वापरयुगभित्रै भएको हो ।

चार युगमा भएका देवताको

अवतार र वर्ष संख्या ।

सत्ययुगमा:-

सत्ययुगको भोग वर्ष १७२८००० सत्र लाख अठ्ठाईस हजार, मनुष्यको आयु प्रमाण १०००० दस हजार वर्ष, प्राण ब्रह्माण्डमा ?, पाप शून्य, पुण्य बीस २०, उचाइ २१ एकाईस हात, सुवर्णको भाँडा, रत्नको चलन, तीर्थ पुष्कर, स्थितिकर्ता विष्णुबाट मत्स्य अवतार धारण गरी शंखासुरलाई मारेर चतुर्वेदको रक्षा (१) । दैत्यहरूले मिली समुद्रमथन गर्दा मधानीस्वरूप पर्वतलाई अड्याउन कूर्मरूप धारण गरेर जलभित्र डुबी आफ्ना पीठमा पर्वत राखी गराएको समुद्रमथन (२) । दुष्ट हिरण्याक्षलाई मारी जलमा डुबि-रहेकी पृथ्वीलाई उद्धार गरी सुस्थिरसंग राख्ने वराहावतार (३) । दुष्ट हिरण्यकशिपुलाई मारी भक्त ब्रह्मादलाई रक्षा गर्ने नृसिंहावतार (४) ।

त्रेतायुगमा:-

त्रेतायुगको भोग वर्ष १२९६००० बाह्र लाख छयासबे हजार, मनुष्यको आयु प्रमाण ५००० पाँच हजार वर्ष, प्राण अस्थिमा, पाप ५ पाँच, पुण्य १५ पन्द्र, उचाइ १४ चौध हात, चाँदीको भाँडा, सुवर्णको द्रव्य, तीर्थ नैमिषारण्य, विष्णुबाट वामन अवतारमा त्रिविक्रमरूप धारण गरी बलि राजालाई छत्रे पाताल पुऱ्याई इन्द्रादि देवतालाई स्वर्गको राज्यभोग दिलाएको (५) । जमदग्निका पुत्र भई परशुराम अवतार धारण गरेर सहस्रार्जुनलाई मारी फेरि पृथ्वीमा रहेका क्षत्रियजातिलाई २१ पटक जिती क्षत्रिय नभएकी पृथ्वी दान गरेर आफू चिरंजीवी भइरहेको (६) । रामचन्द्र अवतार धारण गरी सीतालाई समेत साथ लिएर वनमा गई सीता हरण भएपछि वानरहरूको सहायताले सेतुबन्धन गरी लंकामा रहेका रावण आदि राक्षसहरूलाई मारेर विभीषणलाई राज्य दिई सीतालाई साथमा लिएर अयोध्या फर्की राज्य गरी हनुमान् र विभीषणलाई चिरंजीवी भए भन्ने वरदान दिएको (७) ।

द्वापरयुगमा:-

द्वापरयुगको भोग वर्ष ८६४००० आठ लाख चौसठ्ठी हजार, मनुष्यको आयु प्रमाण १००० एक हजार वर्ष, प्राण रक्तमांसमा, पाप १० दस, पुण्य १०, उचाइ ७ सात हात, ताम्रपात्र, रजतमुद्राको व्यवहार, तीर्थ कुरुक्षेत्र, विष्णुले बलराम अवतार लिई अनेक राक्षसहरू मारेर गाई र पृथ्वीको रक्षा गरी ब्रह्महत्या लाग्यो भन्ने बहाना गरी आफ्ना भाइ कृष्णद्वारा महाभारतको युद्ध गराउन लगाई तीर्थयात्राको निहुले फिरिरहने (८) । राजा बलिका आज्ञाले त्रैलोक्यका भोगको इच्छा गर्ने दानवहरूले जाति-स्मरण तीर्थमा तप गरेको देखी शाक्यसिंह नाम धारण गरी बुद्ध अवतार लिई दानवहरूलाई हिंसा नगर्नु भन्ने ज्ञानको उपदेश दिई स्वर्गको भोग गर्ने बाँछा छुटाई बौद्धमार्गको प्रचार बढाएर वेदमार्गमा श्रद्धा कम गराइरहेको बुद्ध अवतार (९) ।

कलियुगमा:-

कलियुगको भोग वर्ष ४३२००० चार लाख बत्तीस हजार वर्ष, मनुष्यको आयु प्रमाण प्रथम पादमा १२५ एक सय पच्चीस वर्ष, अन्नमा प्राण, द्वितीय पादमा ५० पचास वर्ष, स्थूणाहारी, तृतीय पादमा १६ वर्ष, तृणपुष्पफलाहारी, पाप १५ पन्द्र, पुण्य ५ पाँच, उचाइ ३॥ साडेतीन हात, मृत्तिकापात्र, अस्थिव्यवहार, कूटद्रव्य, धूर्तविद्या, लोकपूजा, गंगा तीर्थ, विष्णुले कलिको अर्द्धभागमा कलंकीरूप धारण गरी विजयाबिनन्दन राजाको नाम प्रसिद्ध भएर समस्त दुष्टजनहरूलाई मारी सुखभोग दिनेछन् र १००० वर्षसम्म पृथ्वीतलबिषे रहनेछन् (१०) ।

यी चार युगमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, देवता, तीर्थ, शास्त्र आदिको प्रभाव र मनुष्यको आयुर्दा, बल, पराक्रम, बुद्धि आदि क्रमसंग घट्दै जानेछ ।

दशवर्षसहस्राणि विष्णोर्नामानि भूतले ।

तदहं जाह्नवीतीयं तदहं ग्रामदेवताः ।

कलियुगको १०००० वर्षसम्म संसारमा विष्णुका नामको प्रशंसा रहनेछ । ५००० वर्षसम्म गंगाको महात्म्य रहनेछ । २५०० वर्षसम्म गाउँ गाउँका देवताहरूद्वारा भक्ति मुक्ति पाउन सकिनेछ भन्ने कुरा भविष्यपुराणमा

लेखिएको छ । नेपाल पुरीमा ३२००० वर्षसम्म वाग्मतीको महात्म्य रहनेछ भनी लेखिएको हुनाले विशेष गरी धेरै कालसम्म भुक्ति र मुक्ति दिने नेपाल क्षेत्र हो भनी धेरै देवताहरूले उत्तराखण्ड हिमालयले पवित्र गरेको यही नेपालभूमिमा आई वास गरेका छन् । धेरै कालसम्म वास गर्ने पनि छन् । यहीं धर्मको मर्यादा पनि धेरै कालसम्म रहनेछ भन्ने कुरा पनि शास्त्रहरूमा लेखिएको छ ।

आदिदेखिको केही संक्षेप वर्णन ।

पहिले लाख वर्षसम्म पृथ्वी जलमय भइरहँदा ब्रह्मा र विष्णुले सृष्टि गर्ने इच्छा गरी परस्पर शेखी हरण गर्दा ज्योतिर्मय लिंग प्रकट भयो । त्यस ज्योतिर्मय लिंगको पत्ता लगाउन नसकी ब्रह्मा र विष्णुले स्तुति गर्दा संपूर्ण जगत्को सृष्टि, स्थिति र प्रलय गर्ने परब्रह्म म हुँ,

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्मास्म्यहमव्ययम् ।

भन्ने उपदेश निरभिमान भई तिनै ज्योतिर्लिंगको सहायताले पृथ्वीको जल सुकाई ब्रह्माले संसार रचेपछि सत्ययुगमा त्यो ज्योतिर्लिंग धनुः प्रमाण भई रङ्गेको थियो । त्यस बखतमा ज्योतिर्मय शिवको वास भएको यस क्षेत्रलाई सर्वोत्तम ठहराई देवताहरू आई सुवर्णमय अतिउज्वल सत्यवती नामक शहर बनाएर त्यसमा वास गरी ज्योतिर्लिंगको सेवा गर्न थाले ।

ततो व्यक्तो हि भूतेशस्तेजोर्लिंगं महाद्भुतम् ।

प्रमाणं धनुषो मात्रं सर्वदेवैः प्रसेवितम् ।

तत्रामरैरधिष्ठानं कृतं सम्यक्च सन्ततम् ।

राजधानी कृता दिव्या सर्वदेवैरधिष्ठिता ।

पशुपतेः पुरी दिव्या जांबूनदमयी परा । (हिम.अ. ७७)

केही कालपछि सत्ययुगमा नन्दी नामक ब्राह्मणले ठूलो तपस्या गरी प्रसन्न गराउँदा ज्योतिःस्वरूप शिवले उनलाई धरदान दिए । अनि अब म गुप्त भई यस श्लेषमान्तक वनमा मृगरूपले विहार गर्छु कसैलाई पनि नभन्नु भन्ने आज्ञा गरी शिवले मृगस्वरूप भई धेरै कालसम्म विहार गरे ।

श्लेषमान्तके महारण्ये शुद्धभूमौ मनोहरे ।

विहरिष्यामि तत्रैव मृगरूपेण वं सुखम् ।

न वक्तव्या त्वियं वार्ता कस्मैचिन्मुनिपुंगव ।

इत्युक्त्वा प्रययौ देवः श्लेषमान्तकवनोत्तमम् (हिम.अ.७८) ।

त्यसवेला त्यहाँ ज्योतिर्लिंग प्रकाश भएको नदेखी देवताहरूले यस स्थानको वास छोडी आफ्ना लोकमा गई वास गर्न लागे । ब्रह्मा, विष्णु र इन्द्रले शिवको दर्शन नपाई मन स्थिर गर्न नसक्दा उनको खोजमा हिंडे । श्लेषमान्तक वनमा पशुस्वरूप शिवको दर्शन पाई सिंग समात्ता त्यस सिंगको टुक्रामात्र हातमा पश्या र हरिणेश्वरका उपदेशले त्यस सिंगको स्थापना गरे । यस किसिमसंग सत्ययुग बितेपछि ज्योतिर्लिंग अप्रकाशरूपमा रहेको हुनाले देवताहरूको वास छुटेको थियो । सत्यवती पुरीको प्रसिद्धि हराएपछि त्रेतायुगमा यो क्षेत्र शिवको अतिप्रिय क्षेत्र हो, यो क्षेत्र बडो सिद्धिदायी छ भनी देवगणहरू आई अनेक तरहका तप गर्दै, नाना प्रकारका मनोरथ पूर्ण गर्दै, जाँदै गर्दै हुनाले त्रेताभरि यस क्षेत्रको नाम तपोवन भन्ने प्रसिद्ध भयो । यही त्रेतायुगको शुरुमा हरिणेश्वरको सिंग समाती स्थापना गरेको उत्तर गोकर्णेश्वरमा रावणले ठूलो तप गरी वरदान पनि पाए । यस किसिमसंग त्रेतायुग पनि बितेपछि द्वापरयुगमा पनि अनेक ऋषिमुनिहरू यहाँ आई नाना तप गरी मुक्तिपदमा जाँदै गर्दै हुनाले द्वापरयुगमा यस क्षेत्रको नाम मुक्तिपुरी अथवा मुक्तिसोपान भनी प्रसिद्ध भयो ।

म्लेच्छहरूले यस भूमिमा आक्रमण गर्नेछन् भनी हरिणेश्वर धेरै कालसम्म पशुस्वरूपले रही ज्योतिःस्वरूप गुप्त भइरहेका ठाउँमा कामधेनुले दूध चढाएको पत्ता पाई म्लेच्छहरूले खनी प्रकाश गर्नेछन् र देवताहरूले मेरो पञ्चवक्रमूर्ति बनाउनेछन् भन्ने उपदेश भएमाफिक द्वापरयुगमा नै कलियुगको पूर्वरूप भई म्लेच्छहरू बराबर बढ्दै आउँदा देवताहरूको आवागमन बन्द हुँदै गयो । माटाले पुरिइरहेको ज्योतिःस्वरूप रहेका ठाउँमा कामधेनु गाई दिनदिदै आई दुग्धाभिषेक गर्दै जाँदै गथिन् । त्यो कुरा दश हजार वर्षपछि म्लेच्छहरूले देखेर यहाँ के रहेछ भनी खन्दा ज्योतिः स्वरूप निस्की ती म्लेच्छहरू भम्म भए । यो कुरा थाहा पाएर ब्रह्मादि देवताहरू आई त्यस ज्योतिःस्वरूपमाथि पञ्चमुख मणिशिलाभय मूर्ति स्थापना गरी पशुपतिको प्रकाश गरे ।

तिरोहिते शिवे भूमौ कलौ प्राप्ते हि सर्वशः ।
पुरीं पशुपतिं त्यक्त्वा स्वं स्वं लोकं ययुः सुराः ।
ततो म्लेच्छैः समाक्रान्ता म्लेच्छवेशा बभूव सा ।
तिरोधानं गते लिंगे तेजोरूपे हि तत्र च ।
मृत्तिकया च तद्भूमिराच्छादिता च सर्वतः ।
कामधेनुः समागत्य दुग्धं स्रवति नित्यशः ।
दशवर्षं हस्त्रान्ते कश्चिन्म्लेच्छो ददर्श ह ।
एकदा दिवसे म्लेच्छाश्चख्नुस्तमृत्तिकां किल ।
बिलित्युः खनकास्तत्र ज्वालानौ शलभा इव ।
मुनिमित्वानयद् ब्रह्मा लिंगं शिलामयं शिवम् ।
सर्वैदिकं च पंचास्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
स्थापितवान् मुदा भक्त्या ज्योतिर्लिंगोपरि ध्रुवम् ।
ततो विप्रास्तमर्हन्ति भक्त्या पंचोपचारकैः ।
पशुपतिं तमीशानं तन्मन्त्रैश्च महोत्सवैः ।

इत्यादि पशुपतिको शिलामूर्ति आविर्भाव भएको कुरा हिमवत्खण्डको ७७ अध्यायमा लेखिएको छ ।

सोही कालमा यस क्षेत्रमा केही समयसम्म किराती म्लेच्छहरू प्रबल भई विशाल नाम गरेको सानो शहरको रचना गरे । त्यहाँ म्लेच्छ प्रजागणहरू बसाई राज्य गर्न लागे । तिनको आखिरी राजा शंकुलाई कांचीबाट आएका राजा धर्मदत्तले जिती किरातीहरूलाई भगाए । पहिले सय वर्षसम्म यहाँ राज्य गरे र त्यसपछि गुह्येश्वरीको आराधना गरी फेरि हजार वर्ष थप राज्यसमेत पाए । पहिलेदेखिको जीर्णप्रयत्न नाम मात्रको विशालनगरीलाई फन ठूलो अतिरमणीय नगर बसाए । त्यस नगरीमा ब्राह्मणादि वर्णहरू बसाई धर्मव्यवस्था, नीतिव्यवस्था आदि तरह तरहसंग बढाई राज्य गरे । श्री पशुपतिनाथका उपर अतिभक्ति गरी शिलामूर्तिमाथि लिंगाकार मन्दिरको रचना गराए । विशालनगरी म्लेच्छका पालादेखिको पुरानो भए पनि उति राम्रो थिएन । पछि धर्मदत्तले राम्रो तरहसंग विशालनगरीको बन्दोबस्त राम्रोसंग मिलाई हजार वर्षसम्म राज्य गरे । त्यसैले विशालाधिपति भन्ने नामले प्रसिद्ध पनि भए । पछि आफ्ना प्रजागणहरूसमेत विमानमा बसी कैलाश गए ।

विशालनगरीं पुण्यां किरातैः पूरितां मुने ।
धर्मदत्तो ददर्शासी साद्रुपाकारतोरणाम् ।
सोपि जित्वा किराताम्बं कृत्वात्मसाज्जगन्प ।

अध्यासीसगरं नूनं समादायाभिषेचनम् ।
विशालनगरं कृत्वा चतुर्वर्णैः प्रपूरितम् ।
धर्मणापालयद् भूपः प्रजाः संरज्यन्मुहुः ।
वैशालाधिपतिस्तस्माच्छेठोभूद् भूमिजां मुने ।
शतवर्षं सुखं राज्यं चकार मन्त्रिभिः सह ।
भक्त्याचर्चनैःस्तवैस्तस्य प्रसन्नवदना शिवा ।
व्याचष्ट वचनं राज्ञे वरं दातुं गणैर्वृता ।
अवश्यं प्राप्स्यसे राजन्पुरीं स्वर्णमयीमिमाम् ।
गृहाणेममसि वत्स सर्वलोकनिवर्हणम् ।
एवं धारणमालोक्य द्रविष्यन्ति सुरासुराः ।
प्रमथा ऊचुः -

मा मा दुःखः राजेन्द्र संगराज्ञोपराधनः ।
क्षम्यतां हि न आगांसि ईश्वरस्य वचः शुणु ।
एतद्राज्यप्रमाणं ते एतावत्स्थानमत्र च ।
अस्मद्दत्तं हि राजेन्द्र विसर्जनमतः परम् ।
गच्छ राजन्परं धाम मम लोकं सुखावहम् ।
परिवारैः समं सर्वैर्यनिनाशु सविग्रहैः । इत्यादि ।
इत्युक्त्वा नृपतिर्लिंगं परिक्रम्यानमन्मुहुः ।
गुह्येश्वरीं नमन् लोकैस्तस्थौ याने हि सर्वशः ।
परिवार्यं चतुर्वर्णैर्यानिंरचाधाय भूपतिम् ।
निन्युः शिवपुरं शैवाः सर्वलोकान्प्रदर्शयन् । हिम.अ. १६२-४

यस्ता किसिमसंग साह्रा प्रजासमेत विमानमा चढी धर्मदत्त राजा कैलाशमा गए । अनि प्रजा नभएको हुनाले शहर पनि बराबर उज्र दै गई जंगल जस्तो भयो । अधिदेखि त्यहीं रहनाको इच्छा भएको हुनाले देवताहरूले ईश्वरको पुकारा गरे । प्रजासमेत धर्मदत्त राजालाई कैलाशवास दिएको हुनाले एक हजार वर्ष जति त्यहाँ देवताहरू मात्र रही पशुपतिको आरागना गर्न लागे ।

त्यसपछि शक्रताप अर्थात् महेन्द्रदमन नामक दैत्यले ठूलो तपस्या गरी तपोवन र वरदानको बलले देवताहरूलाई जिती देवताहरूलाई भगाई आफैले राज्य गन्यो ।

ज्योतीरूपे मयि क्षेत्रे एतद्भूदो भविष्यतिः ।
बाणपुत्रो बली दैत्यो ब्रह्मणो वरदपितः ।
भ्रातृभिः सममन्त्रैश्च रुन्धिष्यति च वाग्मतीम् ।
नागहृद हति ख्यातं निबद्धं वाग्मती जलम् ।
स्मिन्नत्र हृदे भीष्मे स्थास्याम्यभ्यन्तरे चिरम् ।

त्रिशद्वर्षसहस्राणि सर्वलोकेरगोचरम् ।

सेतुं विदार्थं कृष्णो हि मोचयिष्यति वाग्मतीम् ।

वाग्मत्याश्च नदीभावे वने जाते च मण्डले ।

समुत्पत्स्यामि विष्णोश्च तच्छरीरः शिलातनुः । हिम.अ.८३

हत्यादि हरिणेश्वरबाट भएको भविष्यवाणीअनुसार त्यस दैत्यले चन्द्रनगरिका नगीचमा सुप्रभानगर बसाएर राज्य गरी नेपाल खाल्डाभित्र तलाउ तुल्याउंदा ३०००० तीस हजार वर्षसम्म त्यस जलभित्र परी विशालनगर ध्वस्त भयो । पशुपतिको मन्दिर पनि खडहर भई जलमा गुप्त भइरहेको थियो । पछि श्री कृष्ण आई महेन्द्रदमनादिको वध गरेर वाग्मतीको जल खोली सुकाइदिए । पशुपतिनाशको खडहरमा पुग्दा पशुपतिले प्रत्यक्ष दर्शन दिए । त्यो दैत्य मरेपछि त्यसका प्रजा दैत्यगणहरू कोही, मरै कोही भागेर सुप्रभानगरी पनि खाली भई उजाड हुँदै गयो ।

त्यहाँदेखि कलिको प्रवेश राम्ररी हुन लागेको हुनाले अधि ब्रह्मयोगिनीबाट नै मुनिलाई तिम्रो नामले यस ठाउँको नाम नेपाल होला भन्ने उपदेश भएको र अहिले श्री कृष्ण र पशुपतिको संगम हुँदा पनि त्यही किसिमको शिक्षा भएको हुनाले यो देश कलिमा नेपाल नामले प्रसिद्ध भयो । यस किसिमसंग ४ युगमा सत्यवती, तपोवन, मुक्तिसोपान र नेपाल यी ४ किसिमका नामले यस परमोत्तम स्थानको प्रसिद्धि हुँदै आयो ।

कृते सत्यवती यत्र त्रेतायां तु तपोवनम् ।

द्वापरे मुक्तिसोपानं कलौ नेपालिका पुरी ।

कुनै बौद्धमतको वंशावलिमा १६ वर्ष वाग्मतीको जल थुनिई हृद भयो भन्ने कुरा लेखिएको पनि देखिन्छ । उनीहरूकै लेखमा पनि अधि धेरै कालदेखि जलमय भएको नागवासहृदलाई महाचीनबाट मंजुश्री आई दक्षिणपट्टिको कोटवाल पर्वत काटेर पानी सुकाई स्वयंभूको प्रकाश गरे भन्ने कुरा पनि लेखिएको देखिनाले उनीहरूको हिसाबबाट पनि यहाँ धेरै कालसम्म जलमय भएको देखिन्छ ।

विचार गर्दा पनि नेपाल खाल्डाभित्र दरिपरि ऊचा भई पानी जम्ने संभव भएको जमीनमा अद्यापि खनी हेर्दा कालिमाटी भन्ने एक किसिमको तलाउको माटो जस्तो अरु कौनै पत्थरको संपर्क नभएको कालो माटो पाइन्छ । हालको

जमीनभन्दा १०११५ हातमनि रहेको खन्दा पाइने कालिमाटीमा पनि कुनैमा माछाका सिगासिगा हाड र त्यस माटाको विचार गरी हेर्दा पोखरीमा थोपिएर रहेको सुकेको माटो झैं त्यो कालिमाटी पनि पत्रपत्र भई आउने, त्यस पत्रपत्रका बीचमा कुनैमा रूखको पात देखिने, कुनैमा खरको पात जस्तो र कुनैमा खर डडेको खरानी जस्तो देखिनाले यस भूमिमा अधि हृद भइरहेको रहेछ भन्ने कुरा विचारवान् पुरुषलाई यथार्थसंग थाहा हुन सक्छ । हृद पनि लामो समयदेखिको बुझिन्छ, किनभने यति बाक्लो गरी कालिमाटी जमेको, त्यति तल माछाको हाड पनि पाइएको, क्रमैसंग मृत्तिका पनि जम्दै गएको, क्रमैसंग पातपतिंगर पनि बीच-बीचमा पर्न गएको, मरेका माछाहरूका हाड पनि बराबर तलमाथि पर्न गएको हुनाले समेत धेरै कालदेखि हृद भएको रहेछ भन्ने कुरा अनुमानबाट सिद्ध हुन सक्छ । त्यसैले ३०००० वर्षसम्म नागहृद भएको भन्ने कुरा केही आश्चर्यदायक छैन । यस्तो मृत्तिका नेपाल खाल्डा (काठमाडौं उपत्यका) बाहेक अरु जग्गामा पनि देखिदैन । नेपाल खाल्डाभित्र पनि अधि नागहृदमा नपरेको ऊचाऊचा जमीनमा त्यस्तो किसिमको माटो देखिदैन । यसकारण अधि नागदह कत्रो थियो भनि जान्न इच्छा गर्ने व्यक्तिले खोजी गन्थो भने कालिमाटी भएकै जगा जति नागहृद रहेछ भनी यही तत्ववाट सिद्ध गर्न सक्ने देखिन्छ ।

कुनै बौद्ध वंशावलिमा त्रेतायुगमा मंजुश्रीले नागवास हृद दक्षिण कोटवाल पर्वत काटेर खोले भन्ने पनि देखिन्छ । त्यस्तो देखिनाले र कृष्णले पछि चोभारमा सेजुभेद गरेभन्दा पर पनि कहीं कहीं कालिमाटी निस्कने हुनाले र मंजुश्रीले कोटवाल पर्वत काटेका ठाउँठाउँमा कटुवालदह पनि प्रसिद्ध भएको हुनाले पनि पहिले चारैतिर पर्वत पर्वत भई पानीको निकास नहुनाले कोटवाल पर्वतसम्म अति गहिरो तलाउ जमेपछि त्यो तलाउ मंजुश्रीले खोले । अनि महेन्द्रमनको पालामा चोभारको डाँडासम्म तलाउ थियो र कृष्णले त्यस पर्वतलाई काटी दोस्रो पटक खोलेको हो कि भन्ने कुरा पनि संभवनै देखिन्छ ।

कृष्णले वाग्मती खोलेपछि, रूप भएको म प्रकट हुनेछु भन्ने हरिणेश्वरको भविष्यवाणी र नेपाल महात्म्यमा कृष्णले पशुपतिको दक्षिणद्वारपट्टि गई दर्शन पाएर संवाद

भएको इत्यादि कुरा लेखेको देखिनाले यस पटकमा अधि ब्रह्मादिद्वारा बनेको शिलामूर्तिकै नेप गोपालको कपिला गाईबाट फेरि दोस्तो पटक प्रकट भएको बुकिन्छ ।

अधि भएको ज्योतिर्लिको अलक्षवाणीमा कामधेनुद्वारा म्लेच्छले मेरो ज्वालामूर्ति निकाल्नेछन् भन्ने देखिएको हुनाले म्लेच्छका पालामा लिंग नबन्दैको ज्योतिस्वरूप पहिलो पटक प्रकट भएको बुकिन्छ । कलि प्राप्त भएपछि म्लेच्छद्वारा प्रकाश हुने कुरा जस्तो बुकिन्छ तापनि त्यो प्रकाश कपिलामा भएको कामधेनु भनेको नेप गोपालकी गाईलाई भनेको हो भनी भने पनि कामधेनुले दुग्धाभिषेक गरेको दश हजार वर्षपछि म्लेच्छले पत्ता लगाएको भनेको हुनाले कलिको दश हजार वर्ष बित्ने कुरा असंभव हुनाले द्वापरको आखिरमा कलिको पूर्वरूप मानी त्यसलाई लिएर कलियुग भन्ने व्यवहार गरेको बुकिन्छ । यसकारण किरा-तीलाई जित्ने विशालाधिपति धर्मदत्त राजा भएको कुरा पनि ठीक मिल्न आउँछ ।

ने मुनिबाट भएको राज्यको बन्दोबस्त ।

ने मुनिलाई अधि बज्रयोगिनीको आराधना गर्दा तिमिले यस देशको पालना गर्नु, पछि यो क्षेत्र वाग्मतीको जलले पूर्ण भई हृद हुनेछ, तिमि धेरै कालसम्म सिद्ध भएर रही अन्त्यमा मेरो सायुज्य पाउनेछौ भन्ने वरदान भएको थियो । त्यसपछि उनी धर्मराजकहाँ गई धर्मशिक्षा पाएर यहाँका प्राणीलाई नानाप्रकारका व्रततपस्याहरूका मार्गको प्रकाश गरी यस पाशुपतक्षेत्रको रक्षा गरी पशुपतिको सेवा नित्यपूजा गरेर रहन लागे ।

शो भक्त नेमुनिश्रेष्ठ तपसा तव साम्प्रतम् ।
त्वं सिद्धो भव भक्तज्ञ अनेन तनुना मम ।
अद्यादि क्षयपर्यन्तं ततो मयि प्रलीयसे ।
त्वं च पालय हेवत्स इमं स्थानं निरन्तरम् ।
नित्यं पशुपतिं तत्र समभ्यर्च्य सुभक्तितः ।
स्थित्वा तत्रैव सम्यक्त्वमेतत्क्षेत्रं प्ररक्षय ।
ततः कालान्तरे भूयस्तत्क्षेत्रं बहुवत्सरम् ।
वाग्मती जलसंपूर्णा हृदीभूता भविष्यति ।
वेद्याश्चाज्ञां सप्तादाय लब्धवरो मुनीश्वरः ।

धर्मणापालयत्क्षेत्रं पाशुपतं हि सन्ततम् ।
लोकान्प्रबोधयन्सम्यक् नियमं तं प्रदर्शयन् ।
व्रतोपदेशभूयोभिः क्षेत्रमरक्षयन्मुनिः ।

यस्ता किसिमसंग बज्रयोगिनीबाट यस देशको पालना गर्ने अधिकार पाएर ने मुनिले आफूले नै यस देशको राज्य चलाए । आफ्नो तपोवृत्तिमा वाधा पर्ने र प्रजालाई स्वतन्त्र रूपले आफ्नो बन्दोबस्त गर्ने अधिकार दिए पनि लोकको भिन्नभिन्न रुचि भई ऐकमत्य नभएर परस्पर विरोध पैदा भई अव्यवस्था हुने देखे । एक जनालाई प्रधान तुल्याएर अधिपति तुल्याएमा त्यो राजा देवांशस्वरूप हुनाले सबै प्रजा त्यसैका अनुरोधमा रही व्यवस्थापूर्वक एकरूपले व्यवहार चल्ने हुनाले राजाद्वारानै प्रजाको पालना गर्नुपर्छ । राजा हुनेले धर्ममर्यादाको लंघन गरी प्रजालाई वाधा गराएर लोकमा अशान्ति पैदा हुन नपाओस् भनी राजालाई आफूले धर्मोपदेश दिएर धर्ममार्गमा चलाउनुपर्छ । अब कसरी नीतिधर्मको शिक्षा दिऊं भन्ने इत्यादि कुरा विचार गरी धर्मराजकहाँ गए । उनबाट नीतिधर्म विषयको शिक्षा उपदेश लिएर आई बीचबीचमा किरात धर्मदत्त आदि जो जो राजा भए तिनीहरूलाई यस्तो नीतिसंग प्रजापालन गर भन्ने उपदेश दिए । तिनीहरूद्वारा धर्मपूर्वक प्रजापालन गराई आफू पशुपतिको पूजा आराधनातिर लागे । यस्ता तरहेले धेरै कालसम्म राज्यव्यवस्था चलेपछि महेन्द्रदमन आदि दानवहरू प्रबल भएर यहाँ आई आक्रमण गरे । नेपालखाल्टामा तलाउ तुल्याउँदा श्लेष्मान्तक वन र पशुपतिस्थानहरू सबै जलमग्न भयो । शहरका प्रजाहरू उच्छिन्न भई पुरानो राज्यव्यवस्था पनि विच्छिन्न हुँदा पशुपतिको सेवा पनि हुन सकेन । अनि अधि भगवतीबाट चिरंजीवी सिद्ध भइरहने वर पाएका ने मुनि ती दानवहरूको कालभरि त्यस बखतमा नडुबेको मणिचूड पर्वतको आफ्नो आश्रममा बसी मुनिमण्डलहरूमा धर्मशिक्षा र तपश्चर्या गर्दै बसिरहेका थिए ।

पछि कृष्णले दानवहरूलाई मारी जल सुकाउँदा कृष्ण आएको खबर सुनी ठाउँठाउँका सबै ऋषिमुनिहरू जम्मा भए । ने मुनिले पनि कृष्णलाई पशुपतिले प्रत्यक्षदर्शन दिएका ठाउँमा आई दर्शन पाए । पशुपतिबाट तिमि फेरि यस देशको पालना गर भन्ने उपदेश हुँदा ने मुनिले विचार गरेः— अब पुराना राजाहरू सबै उच्छिन्न भए, तिनका

सन्तान कोही छैनन् । किरातीहरू पनि धर्मदत्तका पालामाने उनबाट हारेर यहाँ बस्न नसकी पूर्वतिर धेरै टाढा पुगिसकेका छन् । यहाँ धेरै कालसम्म जलमय हुदा शहरहरू सबै ध्वस्त भए । बस्ती छैन । अब कसलाई राजा स्थापना गर्नु भनी विचार गरे । यसै बीचमा यहाँ जल सुकाएको भए पनि गहिरो भागमा जल केही बाँकी रहँदा बीचबीचमा भास भई बस्ती बस्न लायक नभइसकेको हुनाले दक्षिण-पश्चिमपट्टि केही ऊँचो भागमा गोशाला बनाई गाईहरू पालेर केही गोपजाति बसेका थिए । तिनमा नेप नामक गोपालकी कपिलागाई केही दिनसम्म दिनदिनै भरदिन बेपत्ता भई राती आफ्नो गोशालामा फर्कदा कल्चौँडो रिक्तो पारेर आउँथिन् । कल्चौँडो रिक्तो हुनाको कारण के रहेछ, बुझ्नुपथ्यो भनी ती गोपाल गुप्तरूपले गाईका पछि लागे । कृष्ण आएका बखतमा पशुपतिले प्रत्यक्ष दर्शन दिएको ठाउँमा अघिदेखि जल भरिदा माटो जमी ढिस्को जस्तो भइरहेको थियो । ती गाई त्यहीं पुगी त्यस ढिस्कामाथि चारै थुनबाट दुग्धधारा चढाई फर्किन् । त्यस्तो व्यवस्था देखी ती गोपालले आश्चर्य मानी यहाँ के रहेछ भनी खनेर हेर्दा पशुपतिनाथका पञ्चमूर्ति लिंगको दर्शन पाए । त्यस दर्शनका प्रभावले ती गोपाल तत्क्षणमा मुक्त भए । त्यो कुरा ने मुनिले थाहा पाई अहो यी गोपाल बडा भाग्यवान् रहेछन् । जलमय भएदेखि गुप्त भई हामीले दर्शन नपाएको पशुपतिको लिंगाकार मूर्ति यिनका हातबाट प्रकाश भयो । यी बडा पुण्यात्मा रहेछन् र यिनको कैलाशवास पनि भयो । यिनका उपर पशुपतिको पूरा करुणा रहेछ । अब यिनका सन्तानलाई राजा तुल्याए पशुपति खुशी हुनेछन् भन्ने विचार गरी तिनै नेप गोपालका छोरा भुक्तमान गुप्त (भुत्साङ) लाई अभिषेक दिए । ने मुनिले उनलाई धर्मशिक्षासमेत दिई फेरि राजा स्थापना गरे । यी गोपालहरू कृष्ण आउँदा संगै आएर गाईहरू पाली यहाँ बसेका हुन् भन्ने कुनै पुस्तकमा लेखिएको छ । कुनैमा यी पहिलेदेखिका बासिन्दा हुन् भन्ने लेखिएको छ । यिनीहरूको बस्ती भएको ठाउँ मातातीर्थको नजीकको कहीं लेखिएको छ । कहीं पद्मकाष्ठगिरि अर्थात् अहिलेको कीर्तिपुर हो भन्ने लेखिएको छ । ती गोपाल राजाले आफ्नो गोशाला भएको ठाउँमा बसी ने मुनिले उपदेश गरेको धर्मशिक्षाबमोजिम बराबर बस्ती बढाउँदै लगी प्रजाहरूलाई धर्मपूर्वक पालना गरे । पशुपतिको स्थान पनि माटो आदि पन्छाई राम्ररी प्रकाश गराए र

पूजाआजा चलाए ।

गोपाल वंशका राजाहरू ।

ने मुनिले नेपालमा स्थापना गरेका राजा भुक्तमान गुप्त (भुमातंग वा भुत्साङ) ले ने मुनिले उपदेश गरेका नीति-धर्मअनुसार राज्य गरे । श्री पशुपतिनाथको अघिको मूर्तिमाथि दोस्रो मूर्तिको प्रतिष्ठा गरी स्थापना गरे । अग्नि शर्मा नामक ब्राह्मणलाई पूजाहारी गराई वैशाख शुक्ल तृतीया राैहिणी नक्षत्र सौभाग्य योग आदित्य वारका दिन महास्नान पूजा चलाई त्यसै दिनदेखि विधिपूर्वक नित्य नैमित्तिक पूजा गराए । यिनै राजाका पालामा श्री पशुपतिनाथ प्रकट भई किरातीको रूप लिएर श्लेषमान्तक वनमा नित्य विहार गरिरहन्थे । यी राजा ईश्वर र ईश्वरीको अतिभक्ति गरी गाई, ब्राह्मण र प्रजाहरूको नीतिधर्मले पालना गरेर आनन्दपूर्वक रहेका थिए । यी राजा भूमातंगले ८४ वर्षसम्म राज्य गरे ।

यिनका पुत्र जय गुप्तले ७३ वर्ष ३ महीना राज्य गरे ।

यिनका पुत्र परम गुप्तले ९१ वर्ष राज्य गरे ।

यिनका पुत्र हर्ष गुप्तले ६७ वर्ष राज्य गरे ।

यिनका पुत्र भीम गुप्तले ३८ वर्ष राज्य गरे ।

यिनका पुत्र मणि गुप्तले ३७ वर्ष राज्य गरे ।

यिनका पुत्र विष्णु गुप्तले ४६ वर्ष राज्य गरे ।

यी ७ पुस्ताका गोपाल राजाहरूले मातातीर्थका नजीकमा ठूलो गोशाला बनाई गाईको रक्षा र देवताहरूमा भक्ति गरी प्रजालाई पुत्र झैं पालना गरेर ने मुनिका उपदेश बमोजिम नीतिधर्ममा रही निर्विघ्नपूर्वक राज्य गर्दै आनन्दमा रहेका थिए । विष्णु गुप्तका पुत्र राजा यक्ष गुप्तले आफ्ना पालामा अघि जातिस्मरण तीर्थमा तपस्या गरिरहेका दानवहरूलाई विष्णुले बौद्धावतार लिई शाक्यसिंह नामले प्रख्यात भएर ती तपस्वी दानवहरूलाई ज्ञानवैराज्य देखाई तपस्याबाट हटाएर बुद्धमार्गको उपदेश दिई बुद्धधर्म बढाएको हुनाले बराबर बढ्दै आएका बौद्धमार्गीहरूको संगत गरे । अघि ने मुनिबाट पाएका उपदेशानुसार धर्मनीतिपूर्वक राज्य चलाइआएका आफ्ना पुर्खाहरूको धर्म छोडी यी यक्ष गुप्त बौद्धमार्गमा लागेका हुनाले आफ्नो सन्तान नहुँदा राज्य छुट्न लागेको विचार गरी मध्यदेशका महिष-

पाल अहीर गोपाललाई किकाई राज्याभिषेक दिए । आफू आफ्नै दिक्क हुंदा वैराग्य लिई आर्यघाटमा बसी प्राणत्याग गरे ।

यस्ता तरहले भुत्साडका आठ पुस्ताले राज्य गरे । अन्त्यका राजा यक्ष गुप्तको राज्य भोग वर्ष ७१ । ने मुनिले स्थापना गरेका राजाका ८ पुस्ताले जम्मा ४०७ भोग गरे ।

महिषपाल राजाहरू

यक्ष गुप्तले धर्मपुत्र गरी पालना गरेका राजा महिषपाल वर सिंहले ४९ वर्ष राज्य गरे ।

उनका पुत्र राजा जयमणि सिंहले २१ वर्ष ७ महीना राज्य गरे ।

उनका पुत्र राजा भवन सिंहले ४१ वर्ष राज्य गरे ।

यी तीन पुस्ताले यक्ष गुप्तका उपदेशमाफिक राज्य गरेका थिए । परन्तु ने मुनिको उपदेशबमोजिम धर्ममार्गको रीत चलाउन सकेका थिएनन् । यी महिषपाल राजाहरूको जन्मा भोग वर्ष १११।७ भयो । गोपालहरू र महिषपालहरूको जम्मा भोग वर्ष ६१८।११ भयो ।

किराती राजाहरू

त्यसपछि श्री पशुपतिनाथले अघि तीस हजार वर्ष कलि प्रारम्भ हुन बाँकी छँदै द्वारपको आखिरतिर म्लेच्छ किरात राजा हुनेछन् भन्ने भविष्यवचन बोलेअनुसार कलि लाग्ने वेलामा द्वापरयुग बाँकी छँदै पूर्वदिशाबाट एलम्ब भन्ने किराती राजा आई ठूलो प्रतापले महिषपाल राजालाई युद्धमा जिति नेपालका राजा भए ।

यिनै किराती राजाका पालामा अघि कुनै कालमा कैलाश पर्वतका शिखरको सभामा श्री महादेव विराजमान थिए । अकस्मात् पार्वतीलाई केही पनि नभनी गुप्तरूपले श्लेष्मान्तक वनमा किरातीको रूप लिई अरु किराती र किरातिनीहरूका साथमा विहार गर्दै रहेका थिए । पार्वतीले महादेवलाई नदेखी खोज्दै खोज्दै जाँदा हजार वर्ष वितेपछि श्लेष्मान्तक वनमा शिवलाई देखेर आफू पनि किरातिनीको

रूप लिई महादेवका संमुख गएर आफ्नो सौन्दर्यले प्रसन्न पार्दा महादेवले किरातिनी पार्वतीलाई अंकमाल गरे ।

त्यसपछि किराती रूप लिएका ती महादेव र पार्वती मिली केही कालपछि त्यसै वनमा किरातीश्वर भन्ने शिवलिंगको स्थापना गरे र धेरै कालसम्म किरातीश्वरको पूजाआजा गरिरहे । ब्रह्म, इन्द्र आदि देवताहरूले शिवको दर्शन गर्न श्लेष्मान्तक वनमा आई चारैतर्फ खोजी हिंड्दा पनि गुप्त भइरहेका हुनाले दर्शन गर्न पाएनन् । अन्तिम गुह्येश्वरीमा गई ६ महीनासम्म तपस्या गर्दा कार्तिक शुक्ल नवमीका दिन ईश्वरी प्रसन्न भई "हे देवता हो, शंकरजी यसै वनमा विहार गरेर रहनुभएको छ, खोज्न जाऊ । मेरो वरप्रभावले दर्शन पाउला" भनी वर दिएकोले फेरि श्लेष्मान्तक वनमा खोज्दै जाँदा किरातरूपले विहार गरिरहेका महादेवलाई देखी सबै देवताहरू मिलेर हातेमालो गरी माऊमा पारेर हातका घेराले रोके । त्यसै वेलामा ईश्वरी पनि महादेवका नजीकमा आईपुग्दा महादेवले अंकमाल गरी पार्वतीलाई भने "देवी, तिमिले प्रसन्न भई यी देवताहरूलाई वरदान दिएको हुनाले मेरो दर्शन पाएका हुन् ।" फेरि देवताहरूतिर फर्की "देवता हो, अब एक हजार वर्षमा वैशालाधिप क्षत्रिय राजाहरू आई किराती राजाहरूलाई जिति राजा हुनेछन् । त्यहाँसम्म म पार्वतीसंग यही रूपमा विहार गरिरहनेछु । भनी त्यहीं अन्तर्धान भए । अहिले महादेवको कैलाशमा जाने आशय रहेनछ भन्ने बुझी देवताहरू पनि त्यसै फर्की स्वर्गलोकमा गए ।

कुनै समयमा पञ्चपाण्डवहरू जूवाले संपूर्ण ऐश्वर्य हारी वनवास गरिरहेका बखतमा अर्जुन युधिष्ठिरका उपदेशले तीर्थयात्रा गर्न भनी दाजुभाईहरूसंग बिदा भई हिंडे । नेपाल क्षेत्रमा पुगेपछि धनुर्धारी भई आएका अर्जुनलाई देख्दा किरातीहरूले आफू जस्तै ठहराए । "हे मित्र, हामी संग मिलेर संगै बसी खानपीन गरूँ आऊ" । भनी किरातीहरूले बोलाउँदा अर्जुन रिसाए । "हे मूर्ख, मानिसको औकातै नबुझी जंगली भई के बोल्दछौं" भनी अर्जुनले भन्दा किरातीहरू रुन रिसाए । यसरी परस्परमा भनाभन हुँदा धनु उठाई दुवैथरि लड्न थाले । अर्जुनले ती संपूर्ण किरातीहरूलाई हटाइदिए । त्यसपछि किरातीहरू बहुते रिसाई किरातरूप महादेवका शरणमा परे । महादेव पनि पिनाक

धनु लिएर किरातीका साथमा अर्जुनसंग लड्न भनी आए । अनि किरातीहरू महादेवको र अर्जुनको महायुद्ध भयो । जतिबेर लडे तापनि आपना बैरी किरातीको केही पनि ताकत नघटेको र आफ्नो भने ताकत ज्यादा घटेको देखी आश्चर्यमा परेर अर्जुनले लडाई थामी भने "हे किराती, मेरो दाजु युधिष्ठिरले तीर्थयात्रा गर्न जाऊ भनी उपदेश गर्दा म तीर्थयात्रा गर्न भनी आएको हुँ । अहिले लडाई गर्नपर्दा मेरो स्नान, सन्ध्या, शिवार्चन आदि कर्मको काल व्यतीत हुन लाग्यो । त्यसकारण एक छिन्नु लडाई थाम । म स्नान, सन्ध्या, र शिवको पूजा गर्दछु । अनि फेरि युद्ध गरौंला ।" अर्जुनको यस्तो बचन सुन्दा मस्रग धेरै कालसम्म लडी फेरि लडाईकै इच्छा राख्दछ भने यो जमामर्द रहेछ । स्यावास भन्ने विचार गरी लडाई थाम्ने स्वीकृति दिए । त्यसपछि अर्जुनले धनु पृथ्वीमा राखी आफ्ना शरीरको वस्त्र उतारी स्नान, सन्ध्या गरेर ब्रह्मपत्र आदि पूजासामानले शिवलिंगको पूजा, नमस्कार आदि गरे । त्यस्तो देख्दा महादेव बहुतै प्रसन्न भई त्यस शिवलिंगमा चढाएको ब्रह्मपत्र आदि सबै आफ्नो शिरमा रहने गराइदिए । त्यसपछि अर्जुनले पनि पूजा सिध्याई फेरि लडाई गरू भनी आफ्ना बैरी किरातीतिर नजर लगाउँदा अघि आफूले चढाएको ब्रह्मपत्र आदि सबै वस्तु किरातीको शिरमा चढेको देखे । अनि अर्जुन आश्चर्य मानी यी ईश्वरै रहेछन् भन्ने चिन्ही किरातीका पाउमा परी अनेक स्तुति गरे । शिवले पनि अर्जुनको ठूलो भक्ति देखी वर माग्ने बचन दिए । "हे परमेश्वर, तपाईं सर्वज्ञ हुनुहुन्छ । मेरो वेदना के विन्ति गरू । दुर्गोधनले अन्याय गरी हामी पाँच भाइको वनवास गराइ रहेछन् ।" भनी अर्जुनले विन्ति गरे । "हे अर्जुन, तिमी केही फिक्री नगर । वाग्मतीयात्रा गरी क्षत्रियतीर्थमा स्नान गर । शत्रुको अजेय हुनेछौं भनी शिवले पाशुपतास्त्र सिकाई अन्तर्दान भए । त्यसपछि अर्जुन पनि महादेवका आज्ञानुसार चिधिपूर्वक वाग्मती यात्रा, क्षत्रियतीर्थमा स्नान आदि गरेर फर्की आफ्ना दाजुभाइ बसेका जंगलतिर लागे । नेपाल क्षेत्रमा श्री महादेवका प्रसादले किरातीहरूको प्रताप बढी बेलम्ब नामक किराती राजाले ९० वर्ष राज्य गरे ।

यिनका पुत्र राजा पविले वर्ष ७९१३ राज्य गरे । यिनका पालामा पाण्डव र कौरवको कुरुक्षेत्रमा ठूलो युद्ध भयो । अर्जुनबाट किराती राजा पविलाई बोलाहट हुँदा

आफ्ना सैन्यले सहित भई कुरुक्षेत्रमा गई राजा पविले त्यस युद्धमा प्राणत्याग गरे ।

यिनका शेषपछि यिनका पुत्र धस्करन्दले ३७ वर्ष राज्य गरे ।

यिनका शेषपछि यिनका पुत्र चञ्चले वर्ष ३९१६ राज्य गरे । यी राजाको राज्याभिषेक भएको ९९ वर्षपछि कलियुगको प्रथम पाउले पृथ्वीमा प्रवेश गरेको ५ वर्ष लाग्यो भनी दिशा दिशामा रहेका ज्योतिर्विद् पण्डितहरूले राजालाई विन्ति गर्न आए । त्यसपछि सर्वत्र पृथ्वीमा रहेका स्थावर जंगमात्मक जीव प्राणीहरूको पापवृत्ति क्रमसित बढ्न लाग्यो । त्यस्तो देख्दा देवताहरू नदेखिने भई रहन लागे । कलियुग लागिसेकेपछि पनि आफ्ना प्यारा किराती राजाका राज्यमा नदेखिने भई महादेव पनि श्लेष्मान्तक वनमा किरातीका रूपले रहेका थिए । कहिले कहिले संग्रोग परेका वेलामा मात्र कोही दर्शन पाउँदथे ।

कलियुगको प्रथम चरणले स्पर्श गरेपछि चलचका पुत्र राजा हुतिले ४९ वर्ष ३महीना राज्य गरे । यी राजाले अघि वशिष्ठ ऋषिले योगवाशिष्ठमा बताएको पछि हुमे कर्कटी नामक राक्षसीको चरित्र ब्राह्मणहरूबाट सुने "हे महाराज, हिमालयपर्वतका उत्तर भागमा कंजपंक नामक पर्वत छ । त्यसका गुफामा भयानक मुख भएकी अति क्रूर स्वभावकी, दयाधर्मले रहित भई जीवघात गरिरहने कर्कटी नामक राक्षसी थिई । त्यो राक्षसी जति जीव खाए पनि तृप्त नहुँदा ठाउँठाउँमा डरलाग्दो स्वरले कराएर अग्निको ज्वाला जस्तो रातो जिभ्रो निकाली घुम्दथी । अब मेरो भोक कसरी शान्त होला भने जम्बूद्वीपमा मनुष्यहरू धेरै छन् । त्यहाँ गई ती सबैलाई खान पाए मेरो भोक शान्त होला भन्ने मनमा विचार गरी । अनि मनुष्यलोकमा पुग्ने तपस्या गर्न कोही पनि पुग्न नसक्ने एउटा दुर्गम पर्वतमा गई एक हजार वर्षसम्म एउटा खुट्टाले टेकी तपस्या गरी । त्यस राक्षसीको त्यस्तो उग्र तपस्या देखी ब्रह्माजी खुशी भई वर माग भन्ने बचन दिए । "हे ब्रह्माजी, सीयो जस्ती तीखी र मसिनी भई प्राणीहरूका उदरभित्र पसेर भयानक रोग गराई मारेर खान पाऊ" भन्ने वर मागी । "हुन्छ, तैले सीयो जस्ती हुँ भनेको हुनाले तेरो नाउँ विपूचिका भयो ।

तर यस मन्त्रले शोधन गरेको जलले जसलाई अभिषेक होला, त्यसलाई तैले छाडिदिनु' यस्तो वर दिई ब्रह्माजी अन्तर्धान भए। त्यसपछि त्यो कर्कटी राक्षसी यस जम्बूद्वीपमा आई पाएसम्मका नरनारी, पशु, पक्षी लगायत खान लागी। त्यसरी खाँदा पृथ्वीमा प्राणीहरू निकै घटे। तैपनि त्यसको भोक मरेन र त्यस राक्षसीका मनमा वैराग्य आउँदा विचार गरी "मलाई धिक्कार छ। किनभने भोक शान्त होला भनेर तपस्या गरी प्राणीहरू खाने वर मागी सर्वलाई खाँदा पनि मेरो भोक शान्त भएन। केवल अपराध मात्र हातलाग्यो। अब उप्रान्त कसैलाई पनि खाने छैन।" यस्तो विचार गरेर त्यसै पूर्वतमा पुगी। भोकको वास्तै नराखी निराहारपूर्वक काम, क्रोध, लोभ, मोहहरू जित्ती ठुलो तपस्या गर्दा ब्रह्मा फेरि प्रसन्न भई आए। "हे पुत्री, तेरो सबै पाप नाश भयो। अर्काको प्राण लिई आफ्नो प्राण बचाउनु धिक्कार हो भन्ने तलाई पश्चात्ताप भयो। अब तैले मूर्ख अनाचारी नास्तिकहरूलाई खानू, पाप लाग्ने छैन। तेरो पेट पनि भरिनेछ।" यसरी ब्रह्माले बुझाउँदा चित्त बुझेको हुनाले राक्षसी पनि त्यहाँबाट हिंडी पापी प्राणीहरू मात्र खोज्दै खाँदै पृथ्वीमण्डलमा फिर्नेछ। "यस्तो विषूचिकाको बयान सुनेका थिए।

एक दिन यी हति राजा हार्यत नामक आफ्ना मन्त्री र धेरै सैन्य लिई शिकार खेल्न वनमा गएका थिए। त्यसै बेला ती सेना बसेका ठाउँमा त्यो कर्कटी पुगी। आधा रातमा विषूचिका भई सबैका पेटभित्र पसेर धेरै सेना मारी भोजन गरी। घुम्दै जाँदा विषूचिकाले नभेटेका राजा र मन्त्री मात्र बचे। उनीहरूलाई पनि खान नगीचमा आई छल्ले अर्कै रूप लिएर यी राजा र मन्त्री ज्ञानी हुन् कि अज्ञानी हुन् भनी जाँच गरी। राजाबाट ज्ञान र वैराग्य युक्त वचन सुन्दा कर्कटी प्रसन्न भई। राजाले पनि उसलाई आफ्ना दरवारमा लगी सत्कार गरेर अब उप्रान्त यो धर्म गर्नेलाई तिमिले नखानू भनी कबूल गराई बिदा गरे। बशिष्ठ ऋषिले योगवाशिष्ठमा लेखेको भविष्यवाणी यिनै किराती राजा हतिका पालामा प्रत्यक्ष अनुभव भयो।

यी राजा हतिका पुत्र राजा हुमतिले बाबुका शेषपछि ५० वर्ष राज्य गरे।

यिनका पुत्र राजा तुष्कले वर्ष ४१।८ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा सुयस्यले वर्ष ३८।६ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा पर्वले वर्ष ५६ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा जितेदास्त्रीले वर्ष ६० राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा पंचले वर्ष ७१ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा कैकेले वर्ष ५६ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा सुनन्दले वर्ष ५०।८ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा शुम्कोले वर्ष ५८ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा गृध्रीले वर्ष ५९।६ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा जनेले वर्ष ७३।२ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा लुकेले वर्ष ६०।१ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा थोरले वर्ष ७९ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा धोकोले वर्ष ८३ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा वर्माले वर्ष ७३।६ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा गुंजले वर्ष ७२।२ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा तुष्कले वर्ष ८१ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा शुष्केले वर्ष ५६ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा सुंगले वर्ष ५८ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा संसेले वर्ष ६३ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा गुणंजले वर्ष ७४ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा शिबुले वर्ष ७५ राज्य गरे।
 यिनका पुत्र राजा गलिजले वर्ष ८१ राज्य गरे।

यी संपूर्ण राजाहरू गोकर्णको जंगलमा दरवार बनाई त्यही रहेका थिए। जंगल हुनाले धेरै जम्बूकहरू दरवारका वरिपरि आई दुःख दिन्थे। बाण प्रहार गरी ती जम्बूकहरू हटाउँदा गुप्तेश्वर शिवालिंगका शरणमा गई जम्बूकहरूले शिवालिंग छोपिरहेका थिए। त्यहाँदेखि त्यस ठाउँको नाम जम्बूकडोल भनी प्रख्यात भयो। यी किराती राजाका २८ पुस्ताले श्लेषमान्तक वनमा श्री शिवजी किरातीको रूपले रहेका हुनाले उनैका प्रभावले निर्विघ्नपूर्वक राज्य भोगे। यी प्रतापी किराती राजाहरूका २८ पुस्ताको १०४१ वर्ष राज्य भोग भयो। श्री पशुपतिनाथ कलि लागेदेखि १५१६ वर्षसम्म किरातरूपले रहे। अन्त्यका राजा गलिजका पालामा श्री पशुपतिनाथले किरातको रूप छोडे। त्यहाँपछि राजाको शक्ति केही घट्दै गयो।

दक्षिणबाट आएका सूर्यवंशी राजाहरू ।

अघि हरिणेश्वरले ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र आदि देवताहरूलाई भविष्यवाणी सुनाउदा किराती राजालाई क्षत्रिय राजाले जित्ने यस नेपाल क्षेत्रको राज्य गर्नेछन् । त्यस बेला मेरो पनि किरातरूपको वनविहार सकिनेछ । तिनै क्षत्रिय राजाहरूले नेपालमा धर्मको स्थिति गर्नेछन् भन्ने वाणीमुताबिक दक्षिण दिशाबाट निमिष्ठांकार वर्मा भन्ने राजा अनेक सैन्यहूसमेत आइँ ठूलो लडाई गरी युद्धमा गलिजलाई जितेर नेपाल देशको राजा भई ५० वर्षसम्म राज्य गरे । यी राजा कुन वंशका हुन् भने पहिले सृष्टिका आदिमा श्री विष्णुका नामिकमलबाट ब्रह्मा पैदा भए । तिनबाट मरीचि, मरीचिबाट कश्यप ऋषि, कश्यप ऋषिबाट श्री सूर्य, श्री सूर्यबाट वैवस्वत मनु, वैवस्वत मनुबाट इक्ष्वाकु, यिनका वंशमा विशालतनु भए । यिनबाट हेमचन्द्र, हेमचन्द्रबाट सुचन्द्र, सुचन्द्रबाट घृमा, घृमाबाट सृजय, सृजयबाट सुवर्णषष्ठी, सुवर्णषष्ठीबाट कृशानु, कृशानुबाट सोमदत्त भए । उनका वंशमा जनमेजय, जनमेजयबाट समितिवान्, समितिवान्बाट मतिमान् भए । यी राजाहरूले दक्षिणमा राज्य गरे । यी राजाका वंशमा विशालतनु भन्ने राजाका सन्तान निमिष्ठांकार वर्मा हुनाले यिनलाई वैशालाधिप भदन्थे ।

जित्वा किरातराजानं ततो देवान्प्रपूज्य च ।

करिष्यति तदा राज्यं विशालाधिपतिर्बली ।

मूर्तिरेका ममेषा तु ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठिता ।

पचास योजनभित्र परेको भूमिलाई नेपाल भनी शास्त्रमा कहेको छ । यस भूमिका राजा निमिष्ठांकार वर्मा भए । ती राजाले राज्य गर्दा किराती राजाहरूले प्रचार गरेको म्लेच्छ धर्मको लोप गराइदिए । यी राजा बहुतै शूरवीर, नीतिशास्त्र जान्ने, धर्मज्ञ, शास्त्रज्ञ, दयाशील, क्षमाशील, शान्तिशील, तन्त्रादि शास्त्रबाट देवताहरूको ध्यान मन्त्रहरू विचार गरी नेपालको ठूलो महात्म्य जान्ने, धर्म शास्त्रज्ञ र ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेदहरूको भेद जान्ने थिए । यिनले उत्तम ब्राह्मणको परीक्षा गरी उनैबाट पशुपतिनाथको चतुर्मुख मूर्ति बनाई अघिको मूर्तिमाथि स्थापना गरेर शास्त्रोक्त विधिले नित्य नैमित्तिक पूजाआजा चलाए । आफ्ना साथमा आएका सैन्यहरूलाई र पछि आफ्ना देशबाट फिकाई आएका जनतालाई समेत

पुरानो विशालनगरमा बास गराई त्यस नगरलाई गुल्जार गरे । राजा आफू भने फूलचोक गोदावरीका नगीचमा दरवार बनाई उहीं बसे । यस्ता रीतले ती राजाले ती किरातीहरूको निवृत्ति गरेपछि उनीहरूले धर्मलोप गरेको यस नेपालमा पण्डित हरिभक्त शर्मा ब्राह्मणका उपदेशले वेदान्तशास्त्र जान्ने र तेजस्वी भई शास्त्रोक्त धर्मनीतिले प्रजाहरूको पुत्रवत्पालना गरे । शास्त्रानुसार नेपालमण्डलका देवताहरूको प्रकाश गरी पुण्यस्थलहरूमा प्रजाहरूबाट पुण्यकर्म गराई धर्मका प्रभावले प्रजाहरूलाई धर्ममा बनाएर नित्य श्री पशुपतिनाथ प्रभृति देवदेवीहरूको उनले पूजा, सेवा गरिरहेका थिए ।

एक दिन बंगाल देशबाट वेदशास्त्र, तन्त्रशास्त्र जान्ने आचार्य ब्राह्मण आएका हुनाले राजाले ती ब्राह्मणको विद्यादेखि प्रसन्न भएर सत्कारपूर्वक वास दिई राखे । उहाँपछि पञ्चद्राविड र पञ्चगौड मैथिल ब्राह्मणहरूलाई देशबाट फिकाई ती ब्राह्मणका सम्मतले शास्त्रोक्त प्रमाणका विधिअनुसार नेपाल क्षेत्रका देवदेवताहरूको पूजा सत्कार गराए । धेरै ग्रन्थहरूको संग्रह गरी आफूले समेत ती ब्राह्मणका समतले धेरै ग्रन्थ बनाएर यस क्षेत्रमा बहुतै प्रचार गरी प्रजाहरूलाई पनि शिक्षाले धर्मज्ञ र बुद्धिमान् गराए । त्यसरी प्रचार गर्दा भट्ट ब्राह्मणबाट सामवेद र व्याकरण, मैथिल ब्राह्मणबाट ज्योतिष र न्यायशास्त्र, पञ्चगौड पञ्चद्राविडबाट वेदशास्त्र र तन्त्रशास्त्रहरूको प्रख्यात गराए । वेदशास्त्र र तन्त्रशास्त्रोक्त प्रमाणले स्थान स्थानमा गर्तुपर्ने देवदेवीहरूको मन्त्र, यन्त्र, ध्यान आदि जाने । त्यही शास्त्रोक्त विधिले स्वयंभू आदि देवताहरूको प्रतिमा प्रतिष्ठा गराए । धर्मज्ञ ब्राह्मणका उपदेशले ईश्वर र ईश्वरीको भक्तिपूर्वक आराधना गरी तिनै देवताहरूका अनुग्रहले ठूलो कीर्ति बढाए । देशबाट गुजराती बाजा फिकाई स्थान स्थानमा पूजा गर्दा त्यही बाजा बजाउने रीत चलाए । यिनैका पालामा दक्षिण गोदावरीमा कुनै योगीको माला, फोली, व्याघ्रचर्म र तुम्बाहरू जलप्रवाहमा परी बग्दै आउंदा पृथ्वीका अन्तर्मागले नीलचूड पर्वतका मनि गोदावरीमा निस्क्यो । त्यो खबर राजाले सुन्दा यो माल कुन योगीको हो भनी ठाउँ ठाउँमा प्रचार गरे । एक योगीले यो माल मेरो हो, दक्षिण गोदावरीका प्रवाहमा परी बेपत्ता भएको थियो भनी सबूद प्रमाण पेश गर्दा खास गोदावरी रहिछन् भनी राजा

प्रजा सबैको चित्तमा निश्चय हुंदा स्नान, दान आदि कर्म गरे । यी सूर्यवंशका राजा निमिष्ठांकार बमलि ठूलो भक्ति गरी अनेक देवदेवताहरूको महिमा प्रकाश गरेर नेपाल देशको राज्य गरी आनन्दपूर्वक रहे ।

यी राजा निमिष्ठांकार बर्माका पुत्र ताराक्ष बमलि बाबुका शेषपछि ६१ वर्षसम्म राज्य गरे । यिनले पनि आफ्ना बाबुले चलाएबमोजिम ठाउँठाउँका देवदेवताहरूको आराधना र पूजाआजा चलाए । देवालय, गृह, ग्राम, नगर-समेत बसाई सज्जनहरूको संगत गरेर प्रजाहरूको पालना गरी आनन्दपूर्वक राज्य गरे ।

यिनका पुत्र काक बमलि ७६ वर्ष राज्यभोग गरे । यिनले पनि आफ्ना बाबुबाजेले चलाएको धर्म नीति थामी ईश्वरीको सेवा गरी ठाउँ ठाउँका देवताहरूको पूजा गराई राज्य चलाए ।

यिनका पुत्र पशुपुष्य बमलि ५६ वर्ष राज्य गरे । यी राजाले वास्तुशास्त्रोक्त रीतले पशुपतिनाथको सुन्दर ऊँचो देवालय सुवर्णको छाया गरी बनाए । शास्त्रज्ञ पण्डित ब्राह्मणहरूको समतबाट ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र चारै वर्णको शास्त्रानुसार स्वस्वधर्मको स्थिति बाँधी तिनीहरूलाई आआफ्ना धर्ममा प्रवृत्त गराए । गोब्राह्मणहरूको प्रतिपालना र प्रजाहरूको नीतिपूर्वक रक्षा गरी श्री पशुपतिनाथको भक्तिभावना गरे । फेरि ठाउँ ठाउँमा २४ बाहाल बनाई बाँडाहरूलाई बसाए । यी राजाले गोदावरीदेखि कर्मेनाशानदीसम्म शहर बसाई आनन्दसंग राज्य गरे ।

यी राजाका पुत्र भास्कर बमलि ७४ वर्ष राज्य गरे । यी राजा खूब प्रतापी र तेजस्वी थिए । यी राजालाई भक्त वर्मा पनि भन्दछन् ।

**शिशुपालावतारेण श्रीमता भक्तवर्मणा ।
करिष्यते जगत्कीर्तिरनेकागमशासनात् ।**

यस्तो हरिणेश्वरबाट आज्ञा भएको थियो । अधि महाराज युधिष्ठिरका राजसूय यज्ञमा शिशुपालले श्री कृष्णको अपमान गरे । श्री कृष्णले सुदर्शन चक्र छोडी राजा शिशुपालको शिर छेदन गरेर उद्धार गरेका थिए । वैशाखाधिपति कहिएका राजा निमिष्ठांकार बर्माका पाँचौं

पुस्तामा यस नेपाल पुष्य क्षेत्रमा तिनै शिशुपालले जन्म लिए । भक्त वर्मा नामक उनले पूर्वजन्मको शुभवासनाले धर्म नीतिअनुसार पुख्रिलि गरेअनुसार स्थिति थामे । श्री पशुपतिनाथको उपासना गरी पाशुपतास्त्र जगाए । फेरि साम्राज्य प्राप्त हुने भूतडामर तन्त्रोक्त विधिले गोकर्ण स्थानमा स्थूलकाय भैरवको प्रतिष्ठा गरे । अकिलमहामन्त्रको पुरश्चरण गरी भैरवको अकिलमन्त्र पनि जगाए । श्री पशुपतिनाथका प्रसादले महाप्रतापी भई धेरै सैन्य जमाएर सरदार प्रभृति मन्त्रीहरूको उन्नति गरे । दिग्विजय गर्नाका निमित्त दक्षिण देशतिर प्रस्थान गरी विभिन्न देशका राजा-हरूलाई कहीं लडाई गरी र कहीं प्रतापका बलले जिते । जित्दै जाँदा उत्कलदेखि दक्षिण महोदधिसम्मका देशहरू आफ्ना वशमा गराए । श्री श्वेतवाराहका समीपमा मातृका देवीको स्थापना गरी अरू धेरै देशमा घुम्दै ठाउँ ठाउँका सबै राजाहरूलाई आफ्ना वशमा गराए । ती राजाहरूले चढाएका नजराना हीरा, मोती, माणिक, पन्ना, नीरमणि, नागमणि, वैदूर्यमणि, रुधिराक्ष, पुलक, भीष्ममणि, पद्मराग, मरकत, इन्द्रनील, शेखर, कर्कोटकमणि, मुगा आदि अनेक मणि, रत्नहरू र सुवर्ण, रौप्य आदि द्रव्यहरूसमेत लिई नेपाल फर्के । ती सबै वस्तु श्री पशुपतिनाथलाई अर्पण गरी सुवर्ण द्रव्य आदि नगद जतिले धेरै ब्राह्मणहरूलाई निमन्त्रणा गरी ती ब्राह्मणबाट श्री पशुपतिनाथका पश्चिम ढोकामा यज्ञमण्डप बनाएर तीन महीनासम्म सुवर्णाहुति यज्ञ गराए । श्री पशुपतिनाथको सुवर्णोदकले महस्नान गराई पाशुपत क्षेत्रको सुवर्णपुरी भन्ने नाम प्रसिद्ध गराए । त्यसरी स्नान गराउँदा श्री पशुपतिनाथका लिंगदेखि वाग्मतीसम्म अनवच्छिन्न धारा बग्यो । अघि यी राजा भक्त बमलि दक्षिणमा लडाई गर्न जाँदा पद्मनाभ नामक विष्णुको दर्शन पाएका थिए । यहाँ नेपालमा पद्मनाभ कुन हुन्, तिनको भावनाले कसको पूजा गरू भनी विचार गर्दा शतरुद्र पर्वतमा राजा सूर्यकेतुले प्रतिष्ठा गरेका जलशयन (बूढानीलकण्ठ) नारायणलाई ठहराई प्रतिदिन ती नारायणको विधिपूर्वक पूजा हुने व्यवस्था गरे । यस्ता रीतले ती राजाले श्री पशुपतिनाथको नित्य सेवा गर्दै प्रजाहरूलाई पुत्रवत् पालना गरी राज्य गरिरहेका थिए । किरातेश्वरबाट निमिष्ठांकारका सन्तानमा शिशुपालको अवतार भएका राजासम्म यस क्षेत्रको ने मुन्युक्त धर्मस्थिति थामी राज्य गर्नेछन् भन्ने

भविष्यवाणी भएको हुनाले आखिर वैवशले ती राजाका सन्तान भएनन् र कुनै सूर्यवंशी पुरुष ल्याई धर्मपुत्र बनाएर भूमि वर्मा नाम राखी राज्याभिषेक गरी राज्य दिए ।

अरू सूर्यवंशी राजाहरू

यी राजा भूमि वर्माले गोदावरीको दरबार छोडी बाणेश्वर (बानेश्वर) का नगीचमा दरबार बनाएर त्यहीं राज गरी वर्ष ४० सम्म राज्य भोग गरे ।

- यिनका पुत्र चन्द्र वर्माले वर्ष ६१ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र जयदेव वर्माले वर्ष ६२ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र वर्ष वर्माले वर्ष ५१ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र सर्व वर्माले वर्ष ३८ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र पृथ्वी वर्माले वर्ष ५६ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र ज्येष्ठ वर्माले वर्ष ४८ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र कुवेर वर्माले वर्ष ७५ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र हरि वर्माले वर्ष ७८ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र सिद्धि वर्माले वर्ष ६७ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र हरिदत्त वर्माले वर्ष ४६ राज्य गरे ।

यिनले नेपालमण्डलमा चार धामका स्वरूपले विराजमान भएका नारायणको सपनामा दर्शन पाए र यहाँका चार शिखर, दोलागिरि, शतरुद्र, इचंगु, फपिङमा ती चार धाम नारायणको स्थान ठहराए । श्री ज्योतिस्वरूप पशुपतिनाथका पूर्ववर्ती दोलागिरिमा श्री गरुडनारायणको र श्री छिन्नमस्ता काली शक्तिसहित कीलेश्वरको सत्कारपूर्वक पूजाआजा गरी प्रतिवर्ष नागपञ्चमीका दिन शंखहृदका स्नानादिको मेला चलाए । फेरि पशुपतिनाथका वायव्यवर्ती शतरुद्र पर्वतमा चयजुनारायणको देवालय बनाई पूजाआजा गरेर प्रतिवर्ष नित्यनैमित्तिक पूजाआजा चलाए । उनका समीपबाट प्रकट भएकी विष्णुमतीको तीर्थस्नान आफूले गरी प्रजाहरूलाई पनि गराए । पशुपतिनाथका पश्चिमवर्ती स्थानमा इचंगुनारायणको देवालय बनाई शक्तिसहित नारायणको पूजा चलाए । विष्णुमती र भद्रमतीका संगममा प्रतिवर्ष रामनवमीका दिन स्नान गर्ने मेला पनि चलाए । दक्षिण भागको फपिङ शिखरमा लक्ष्मीसहित नृसिंहनारायणको उही रीतले देवालय बनाई पूजा गरी प्रतिवर्ष भाद्र शुक्ल चतुर्दशीका दिन त्यहाँको चक्रतीर्थमा स्नान गर्ने मेला

चलाए । यस्ता रीतले यी राजाले नारायणहरूलाई स्वयम्भूभावले भक्तिभावना गरिरहेका थिए । त्यसपछि शंखमूलसंगम तीर्थमा विराजमान भएका कोटीश्वर स्वयम्भूको यी राजाले दर्शन पाए । यी स्वयम्भूको सत्कार गरी दक्षिणमा वैद्यनाथ (बैजनाथ) महादेवको प्रख्यात गरे । यी राजा हरिदत्त वर्माले यसरी ईश्वरको भक्तिभावपूर्वक सेवा गरी दर्शन पनि पाउँदा कृतार्थ भई अन्त्यमा उत्तम गति पाए ।

- यिनका पुत्र सुदत्त वर्माले वर्ष ३३ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र राज्यपति वर्माले वर्ष ३५ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र शिववृद्धि वर्माले वर्ष ७७ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र वसन्त वर्माले वर्ष ६१ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र शिवदेव वर्माले वर्ष ५७ राज्य गरे ।
- यिनका पुत्र रुद्रदेव वर्माले वर्ष ६७ राज्य गरे ।

यिनका पालामा कपिलवस्तु नामक नगरका एक सुनयश्री नामक मिश्र ब्राह्मणले नेपालको महात्म्य सुनी श्री स्वयम्भू ज्योतिःस्वरूप र श्री गृहेश्वरीको दर्शन गर्नालाई नेपालमा आए । ती देवताहरूको दर्शन गरी नेपालको लक्षण विचार गरेर डुल्दै हिंडे । यहीं वास गर्ने इच्छा गरी अधि ओडियाचार्यले पूर्वमा स्थापना गरेका सर्वेश्वरका सनिधानमा पुगे । त्यहाँ अधिदेखि कुण्डबाट बराबर पानी निकलिरहने हुनाले त्यहीं भिक्षुक धर्ममा रहने इच्छा गरी बसिरहेका थिए । त्यसपछि भिक्षुक हुनालाई गुरुको विचार गर्दा त्यसताक नेपालमा तत्वज्ञान जान्ने भिक्षुक उस्तो थिएनन् । गुरु नभई आफै भिक्षुक हुँदा सिद्धि नहुने, भिक्षुक नभई अरू मार्गद्वारा परमपद चपाइने, यो मनुष्यचोला पाएपछि मोक्षपदको इच्छा नगरी त्यसै रहे जन्म व्यर्थ भई मरेपछि चौरासीयोनिको भोग गर्नुपर्ने, यस्तो जानी जानी अब मैले उद्धार हुने काम गर्नुपर्छ भन्ने ठानी उत्तर ह्लासातिर लागे ।

भोट देशमा भिक्षुक लामा, आर्तक लामा र गृहस्थ लामा यी तीन लामा मध्ये अधि भगवान शाक्यसिंहका आज्ञानुसार धर्ममा चली ठूलो तत्वज्ञान पाएर सिद्धि भई आफ्नो इच्छा भएसम्म बसी फेरि निर्वाण हुँदै, अवतार लिदै भूत, भविष्य र वर्तमान कालका सबै बताउनु

सक्ने एक पटला नामक लामा बडा ज्ञानी भिक्षुक थिए । यस्तो खबर सुनेर ह्लासामा गई ती सुनयश्री मिश्रले ती लामासंग अनेक तत्वज्ञान सिकी भिक्षुक भए । त्यहाँबाट गुरुसंग बिदा गई अघि बसेका ठाउँमा आएर विहार बनाई बस्ने इच्छाले जग्गाको विचार गरे ।

अघि पाटलिपुत्रका राजा अशोकले नेपालमा तीर्थयात्रा गर्न आउँदा चार युगका प्रमाणले चार युगको उदय भएका दिनमा एक एक चैत्य स्थापना गरी गएका थिए । ती चार चैत्यमध्ये कलियुगका प्रमाणले त्यसैको उदयका दिन चैत्य स्थापना गरेको जग्गा असल कमसल के रहेछ भनी विचार गरे । असल लक्षण भएको जग्गा ठहर्दा राजा रुद्रदेवसंग विनति गरी एक विडोल रत्न चढाएर जग्गा किने । त्यहाँ यथाक्रमले विहार बनाई श्री आबुद्ध दीपकरको मूर्ति स्थापना गरे । अनि आफ्नो धर्ममा रही त्यही विहारमा बसे । उनका दुइ जना शिष्यले हाम्रा गुरु नेपालमा जानुभएको थियो, अरु फर्कनुभएन, खोज्न जान्छौं भनी अपना गुरुमा र गुरुभाइहरूसंग बिदा भई नेपालतिर लागे । खोज्दै जाँदा गुरु बसेका विहारमा पुगी गुरुको दर्शन पाए । गुरुले पनि शिष्यलाई भिक्षुधर्म सिकाई विहार (बाहाल) मा राखे ।

त्यसपछि खोज्न पठाएका ती शिष्यहरू नफर्केका हुनाले मिश्रका स्त्री, छोरा र परिवार समेत नेपालमा आइपुगे । श्री स्वयम्भू र गुरुचेश्वरीको दर्शन गरी खोज्दै मिश्र बसेको विहारमा पुगेर उनको दर्शन पाई कुशलवार्ता प्रश्नोत्तर गरी त्यहीं रहे । मिश्रले पनि अपना विहारका समीपमा चोक भएको घर बनाई त्यही घरमा ती स्त्री पुत्रहरूलाई राखे । त्यसपछि छोराको छोरा जन्मेको हुनाले छोरालाई भिक्षुधर्ममा राखी मिश्र आफू निर्वाण भए । उनकी स्त्रीले त्यही विहारका दक्षिण लडका माथि आगम बनाई कुलिशेश्वरी नामक ईश्वरी स्थापना गरी सेवा गरिन् । नाती, बुहारी र स्त्रीहरू चोक भएको घरमा गृहस्थधर्म चलाई बसे । यस्तै क्रमले छोरा भएपछि बाबुचाहि भिक्षुक भई भित्र विहारमा एकलै बस्ने रीत र धर्म चलाईरहे । यी सुनयश्री मिश्र बसेको विहारको नाम पपिविहार हो । यिनका शिष्यहरूका विहारको नाम एककोन्तीवहिविहार वा एकपिन्तविहार भन्दछन् । यस पिन्तविहारमा अघिको ठूलो चामल एक र

धान एक समेत पछिका लोकहरूलाई देखाउन भनी हिफाजतसंग राखेका छन् ।

यी राजा रुद्रदेवका पुत्र वृषदेव वर्माको राज्यभोग वर्ष ६१ । यिनले राज्य गर्दा बाहिर अरु दुनियाहरूले देख्दा शिवमार्गी र वेदधर्मप्रवर्तक पनि हुन्थे । आखिर स्वकुलधर्मको त्याग गरी जैनमार्गमा प्रवृत्त भएर बौद्धाचार्यहरूको संगत गरी अपना मार्गका देवताहरूको संमान छोडे । मारण, मोहन, वशीकरण, उच्चाटन आदि कर्ममा ती राजा अत्यन्त आशक्त हुँदै गए । यी राजाले स्वधर्म छोडे भनी अकीर्ति गर्लान् भन्ने भयले विशालपुर (चन्द्रपुर) मा देवताहरूको मन्दिर र घाटहरू बनाउँछु भनी बूढानीलकण्ठका समीपमा हुंगाको रास थुप्याएका थिए । तैपनि देवताहरूको मन्दिर केही नबनाउँदा पछि त्यो हुंगाको रास जलशयन नारायण राज भएको जमीन सबै शतरुद्रपर्वतबाट पहिरो खसी पुरियो । उनले नारायणको त्यस स्थानको ख्यालै नराखी त्यस ठाउँमा बधैंचा बनाइदिएर शिवमार्गका देवताहरूको अनादर गरे । बुद्धमार्गका चल्तीको प्रबल प्रचार हुँदा यी राजाले बज्रयोगिनीको सेवा गरे पनि खालि बौद्धमार्गले पूजा सेवा गरेका थिए ।

राजा धर्मदत्तका विजयराज्यका समयमा मारवाड देशका राजा सुदत्त वर्माकी रानी पिंगलाले नेपालमा आई श्री गुरुचेश्वरीदेवीका समीपमा मन्दिर बनाएर उनै देवीको सेवा गरी बसेकी थिइन् । त्यसै बेलादेखि लोहशिलास्थानको समीपको पोखरीमा म आई बसेको छु । त्यस तलाउमनि धेरै द्रव्य गाडेको हुनाले त्यही द्रव्य गर्भमा पारी गणावरणले संयुक्त गरी चैत्याकारले मेरो मन्दिर बनाऊ र धनदो नामले प्रख्यात गर । त्यहाँपछि ती देवताको नाम धनदो भनी प्रख्यात भयो । अनि नेपालमा देवताहरू चतुष्क्रमले विराजमान भएका छन् भन्ने ठहराई गोदावरीका समीपमा मन्दिर बनाई पंचबुद्धको एक मूर्ति प्रतिष्ठा गरी प्रकाश गरे । त्यहीं बांडागाउँ भन्ने देश बनाई बांडा आदि प्रजाहरूलाई बसाए । अनि नेपालमा सिंभू, खासाति (बौद्ध), धनदो र बडेगाउँ भन्ने स्थानमा बौद्धका चार मूर्ति प्रसिद्ध भए । त्यसै बखतमा दक्षिण गौडदेशका राजा प्रवण्डदेवले पुत्रलाई राज्य दिई बौद्धधर्ममा अतिप्रिय हुँदा नेपालमा आएर स्वयंभू भगवान्को दर्शन गरे । त्यहीं बसी गुणाकर

नामक महासामर्थ्यवान् बांडाबाट भिक्षुचर्याको दीक्षा लिए । आफ्नो नाम शान्तश्री भिक्षुक राखी स्वयंभूको सेवा गर्दै रहे ।

एक दिन गुरु गुणाकार भिक्षुक र शिष्य शान्तश्री भिक्षुकले स्वयंभूकुण्डलाई चैत्याकारले छोप्नुपन्थो भन्ने सल्लाह गरी राजा वृषदेवसँग विन्ति गरे । उनले पनि सोहीबमोजिम गर्ने ठहराई स्वयंभूकुण्डलाई चैत्याकार बनाएर छोपे । त्यहाँ वसुपुर, वरुणपुर, भग्निपुर, वायुपुर र शान्तिपुर भन्ने पाँच पुर बनाई पाँच देवताको स्थापना गरे । राजा वृषदेवले पनि बाणेश्वरका समीपमा ठूलो विहार बनाई शाक्यसिंह भगवान्को प्रतिष्ठा गरे । भिक्षुको पर्वतलाई सत्ययुगमा पद्मगिरि, त्रेतामा बज्रकूटगिरि, द्वापरमा गोशृंगगिरि र कलियुगमा गोपुच्छगिरि तथा पछि त्यसको नाम स्वयंभू भन्ने प्रख्यात भएको छ । यी राजाका शासनकालका अन्त्यतिर नेपालमा शंकराचार्य आई बुद्धमार्गको नाश र शिवमार्गको प्रचार गरे । शंकराचार्य आउँदा यी राजाका छोरा जन्मेका हुनाले उनका भाई बालार्चनदेवले शिशुको नाम शंकरदेव भनी राखे ।

राजा शंकरदेवको भोग वर्ष ५१ । यी राजाले धेरै मिहिनेत र द्रव्य खर्च गरी श्री पशुपतिनाथका उत्तरढोकाको अगाडि असल लोहको ठूलो त्रिशूल बनाई समर्पण गरे । राजराजेश्वरीका समीपको कूपमा हेर्दा पूर्वजन्मको स्वरूप चिन्ह सबै देखिन्थ्यो । त्यसबाट राजा प्रजा सबैलाई पाप-पुण्यको ज्ञान हुन्थ्यो । अब राजा प्रजा सबैलाई बढिया छायाको दर्शन मिल्न दुर्लभ भएको हुनाले पछि ऊर्ण पाप-चिन्हस्वरूपको मात्र दर्शन भई छोटा बच्चा सबैलाई मनमा बहुत कष्ट होला भन्ने यी राजाले ठानी त्यो कूप पुरेर त्यसका अग्रभागमा जातिस्मरण नामक महाविराटेश्वर महादेवको स्थापना गरिदिए । फेरि श्री पशुपतिनाथका पश्चिमढोकाभित्र नन्दिकेश्वरको मूर्ति बनाई स्थापना गरे । ढोकाभित्र नन्दिकेश्वरको स्थापना गरिदिएका हुनाले दुनियाले दर्शन गर्दा नन्दी र शिवको अन्तरमा परी दर्शन गर्नु-परैरन र दुनियालाई त्यो दोष पनि लाग्ने भएन ।

यिनका पुत्र राजा धर्मदेवको भोग वर्ष ५१ । यी राजाले पनि श्री पशुपतिनाथका दक्षिणभागमा ठूलो वृषध्वज स्थापना गरे । पर्वपर्वमा श्री गरुडनारायण, श्री इचंगुनारा-

यण, श्री नृसिंहनारायण र श्री चयजुनारायणका स्थानमा गई यी राजा सेवा गर्दथे । त्यसैताक "हे राजन्, तिमिले वारंवार चार घाममा गई सेवा गरिरहनुपर्दैन । म शतरुद्र पर्वतका पहिराले छोपिई गुप्त भइरहेको छु, प्रख्यात गर" भन्ने सपनामा जलशयन नारायणबाट (बूढानीलकण्ठबाट) उपदेश र दर्शन पाए । अनि यी राजा र प्रजाहरूसमेत भई त्यहाँ गएर खनी ढुंगो माटो पर सारी ती देवताको प्रकाश गरे । विधिपूर्वक नित्यपूजा पनि चलाए । योगेश्वरी बज्र-योगिनीको पनि भक्तिश्रद्धापूर्वक सेवा गरिरहेका थिए ।

केही दिनपछि यी राजाले योगेश्वरीको सेवा गर्दा कराहीमा तैल कटकटाई त्यस तेलमा आफ्नो शरीर फुरीला पकाए झैं होमिदिन्थे । त्यस्तो मासु बज्रयोगिनी गणसमेतले भोजन गर्दथे । मासु खूब मीठो लागी त्यो शरीर राजाको भन्ने देवीलाई ख्याल भएको हुनाले खूब खुशी भई त्यो शरीर जिउदो गराएर धेरै द्रव्यहरू दिने व्यवस्था चलयो । राजाले पनि आफ्नो शहर विशालनगरमा आई त्यो प्रसाद धन नित्य ब्राह्मण, गरीब र फकीरहरूलाई दान गर्दथे । यसरी उग्रतपद्वारा नित्य बज्रयोगिनीको सेवा गर्दथे । नित्य योगिनीबाट पाएको त्यस धनले शंखमूलतीर्थदेखि आदि जलशयननारायणको स्थानसम्म उनान्सय हजार घर हुंदा खूब जमेको अतिरमणीय शहर थियो ।

राजा विक्रमादित्य ।

अवन्ति देशको उज्जयिनी नामक शहरमा कुनै एक क्षत्रियकन्याका गर्भबाट नाभिछिद्रका मार्गद्वारा एक बालक जन्म्यो । ती बालक विक्रमसेनको १२ वर्षको उमेर हुँदा उग्रतारा देवीबाट सपनामा तिम्नो प्रथमावस्थामा नेपाल नामक पुण्यभूमिमा भाग्योदय हुनेछ भन्ने वर ईश्वरीको ज्योतिः स्वरूप तथा नेपाल देशसमेत देख्न पाएका थिए । त्यसकारण नेपाल देशमा जाने प्रबल इच्छा गरी मानिसले आफ्नो देश छाडी अन्यत्र जानु मनासिब होइन तापनि सपनामा विश्वास गरी मन्त्री बुद्धिसेन, ब्राह्मण माननाथ, सेवक वैकुण्ठ र आफूसमेत चार जम्मा भई श्री पशुपतिनाथ र श्री बज्रयोगिनीका चरणकमलको शरण परी विक्रमसेनले आफ्नो सपनाको वृत्तान्त बताए । यसबाट मेरो र तिमिहरूको पनि कल्याण हुने हुनाले तिमिहरूलाई पुत्र र

परिवारदेखि पनि छुटाई साथमा लाने इच्छा गरेको छु । आफ्ना साथी भए परदेशमा धेरै आधार हुन्छ । मेरो पनि यस लोकमा कीर्ति, परलोकमा मुक्ति र आफ्ना कुलको उदारसमेत हुनेछ । तसर्थ जाऊँ हिंड भनी बुझाई साथीसमेत चार जना भई उज्जैनबाट प्रस्थान गरे । धेरै देश घुम्दै नेपालमा आई एक प्रजाका घरमा डेरा गरी बसे । सेवकलाई डेरा कुनै राखी मन्त्री र ब्राह्मण अतिबुद्धिमान् तथा अरूलाई संज्ञाउन अतिचतुर हुनाले ती दुइ जना साथमा लिई विक्रमसेनले राजा धर्मदेवको चाकरी गर्न लागे । उनलाई तेजस्वी र संपूर्ण शुभलक्षणले युक्त भएका देखी राजाले नाम घाम र आउनाको कारण सोधे । आफ्नो नाम, जन्मदेश र साथीहरूको विस्तार गरी हुकुम भए-अनुसारको काम गर्न तयार छु, नोकरी गर्न आएको हुँ भनी बित्ति गरे । राजाले वीर पुरुष ठानी बहुत प्रेमसंग साथैमा राखी जहाँ गए पनि साथैमा लिई जाने गरेका हुनाले आठै प्रहर राजाका साथैमा रही विक्रमसेनले चाकरी गर्न लागे ।

विक्रमसेनको जन्म तथा उत्पत्ति ।

कुनै एक ब्राह्मणले इन्द्रासनको भोग गर्ने अभिलाषाले गंगाका तीरमा धेरै वर्ष बित्ताई तप गरे । त्यस तपका प्रभावले इन्द्रलाई अशुभ सूचना हुँदा ठूलो ताप पन्यो । ब्राह्मणको तप भ्रष्ट गर्न इन्द्रले अप्सराहरूलाई बोलाई ती ब्राह्मणको तप भ्रष्ट गर्न को सक्तछौं भनी सोधे । मेनका नामक अप्सराले इन्द्रको आज्ञापालन गर्ने कबूल गरिन् । अनि इन्द्रका आज्ञानुसार मेनका पनि मर्त्यलोकमा फरिन् । गंगाका तीरमा गई हेर्दा इन्द्रियहरू खिची मन एकत्व गरेर धेरै कालसम्म पवननिरोधरूप तप गरिरहेका ब्राह्मणलाई राम्ररी स्नान गराई मधुको मधुर स्वाद चखाइन् । सुन्दरी अप्सराको नित्य टहल र मधुको मधुर रसले गर्दा ब्राह्मणको शरीर पुष्ट हुँदै आयो । नजर उधारी हेर्दा नगीचमा अति सुन्दरी अप्सरा र तिनका हाउभाउले गर्दा बाहुनबाजे कामको वशीभूत भइहाले । ब्राह्मणको सहवासले मेनका अप्सराले गर्भधारण गरिन् र मास पूर्ण भएपछि पुत्र जन्म्यो । छोराको नामकरण भएपछि ती अप्सराले यस जङ्गलमा केही सुख छैन, स्वर्गमा प्रशस्त सुख पाइन्छ, स्वर्गमा गएर यथेच्छ सुखभोग गरौं भनी ऋषिलाई मनाइन् । आखिर

बालक बोकेकी अप्सरा र उनका पछि लागेका ऋषिले स्वर्गको बाटो तताए । अमरावती पुग्ने बेलामा मलाई ज्यादै थकाई लाग्यो, एक छिन् बालक बोकिदिनुहोस् भनी अप्सराले ऋषिलाई बालक बोकाइन् । अनि बालक बोकेका ऋषिलाई पछि लगाई मेनका इन्द्रका हजुरमा पुगी मलाई लगाउनु भएको काम सिद्ध गरे भनी आँखाका इशाराले निवेदन गरिन् । ऋषिलाई त्यसरी खडा गराउँदा इन्द्रले पनि मुसुमुसु हाँसे "महर्षि, तपाईले धेरै वर्ष मिहिनेत गरी गरेको तपस्याको फल त राम्रै लागेछ" भनी उपहास गरे । म त राम्रैसंग भुलेंछु भन्ने कुरा ऋषिले बल्ल होश पाए । इन्द्रका सन्मुखमा त्यस बालकलाई जोरले पछारे । बालकको शरीर तीन टुक्रा भयो । अनि तपस्या गर्न जान लागेका ऋषिलाई रोक्दै इन्द्रले सोधे "यस बालकलाई किन मार्नुभयो, अब यसको गति के हुन्छ ?" यस तीन टुक्राको तीन रूप भई जन्मनेछ र पछि एकै स्वरूप हुनेछ । भनी ऋषिले इन्द्रलाई बताई आफू पृथ्वीतिर लागे ।

केही कालपछि पाउको भाग बनिया भई जन्म्यो । हृदयको भाग क्षान्तिशील नामक पुरुष भई जन्म्यो र कापालिक योगी बनी रह्यो । योगीले बनियालाई शिक्षादीक्षा गरे । केही दिनपछि ती गुरुशिष्यको परस्पर विरोध हुँदा गुरुले शिष्यलाई मारिदिए । मृतक बनिया वेताल भई कुनै सिसौका रूपमा वास गर्न लागे ।

उज्जयिनी देशका विष्णु शर्मा नामक ब्राह्मण गृहस्थाश्रम छोडी श्री ईश्वरीको उपासना गर्दथे । एक दिन ती ब्राह्मणको वीर्य सहसा पतन भयो र उनले पृथ्वीमा नपारी विल्वपत्रहरूमा घसिदिएका थिए । त्यसै ठाउँकी चन्द्रावती नामक एक क्षत्रियकन्या त्यही वृक्षका फेदमा आई नित्य खेतदधिन् । ती कन्याले बालक स्वभाव लिई विल्वपत्रको स्वाद कस्तो हुँदोरहेछ भनी विल्वपत्रहरू चाटिन् । देवसंयोगले ती ब्राह्मणको वीर्य मुखबाट उदरमा पुगी कन्या गर्भवती भइन् । केही दिनपछि सबैलाई थाहा हुँदा ती कन्या तपस्वीका आश्रममा नित्य खेल्न जाने हुनाले उनका संगमले गर्भ रहेको होला भनी सबैले अनुमान गरे । मास पूर्ण भएपछि मुखबाट वीर्य गएको हुनाले अघि ऋषिले स्वर्गमा पछार्दा हुन गएका तीन टुक्रामा शिरभागत्राहिं विक्रमदेवका रूपमा नाभिरन्ध्रबाट पैदा हुँदा सबै जना

आश्चर्यचकित भए ।

वंशाखे शुक्लपक्षे च मुहूर्ते ब्राह्मसंज्ञके ।
वृद्धियोगे च पञ्चम्यां तिथावादित्यवासरे ।
विक्रमो नाम राजाभूत्प्रामिरध्वान्महाबलः ।

यसैले यी राजालाई अयोनिज भन्दछन् । कलियुगमा जन्म द्वीपका चक्रवर्ती हुने २५ भावी राजाहरूमध्ये अग्रगण्य तथा धर्मनीति, देशविजय, राजकाज र प्रजापालन इत्यादि सबै काममा प्रवीण तथा पराक्रमी यी राजा विक्रमदेव हुन् । यीसमेत चक्रवर्ती हुने भावी राजाहरू यी हुन्:- विक्रमादित्य १, शालिवाहन २, शंकरकुमार ३, अप्युयु (मनुष्य) ४, प्रहस्त ५, हरि ६, ब्रह्मा ७, सुरेन्द्र ८, वत्स ९, हरिपु १०, भीम ११, विक्रीयु १२, महीन्द्रपाणि १३, पिनाकपाणि १४, शूलपाणि १५, विक्रमपाल १६, मनुज १७, भोज १८, नागपाणि १९, सुक्रकु २०, जगद्देव २१, रूप २२, मेर २३, शिखर २४, सागर २५ । यी २५ राजाहरू मध्ये सर्वश्रेष्ठ गनिएका विक्रमदेव राजाको जन्म यस तरहले भयो । जन्मेपछि शुक्लपक्षका चन्द्रमा झैं कलाको उन्नतिपूर्वक बढ्दै गए । बखत बखतका दशकर्म विधिपूर्वक हुँदै गए । बाह्र वर्षको उमेर हुँदा ज्योतिस्वरूप श्री पशुपतिनाथ र श्री योगीश्वरी उग्रताराले माथि लेखिएअनुसार सपनामा दर्शन दिई गरेको आज्ञा प्रतीत मानी नेपालमा आई राजाको चाकरी गर्न लागेका थिए ।

केही दिनपछि ती राजाले बज्रयोगिनीका स्थानबाट धेरै द्रव्य ल्याई ब्राह्मणहरूलाई दान गरेको देख्दा यस्ता तरहले यहाँबाट धन पाएको भन्ने कुरा विक्रमदेवले बुझे । अघि उज्जयिनीमा मलाई दर्शन दिने देवी यिनै हुन् भन्ने पनि ठहराए । एक दिन ती ईश्वरीका स्थानमा राजाभन्दा पहिल्यै गई चियो गरिरहे । आधारात भएपछि राजा धर्मदेव देवीका मन्दिरमा पुगी चूल्हामाथि बसालेको तेलको कराहीमा आफ्नो शरीर होमेर देवीलाई समर्पण गरे । देवीले पनि योगिनीहरूसमेत भई राजाका शरीरको मांस खूब खुशी हुँदै भोजन गरिन् । अनि राजाको शरीर जियाई धेरै द्रव्य दिएर बिदा गरिन् । यो कुरा अहिलेसम्म कसैलाई थाहा थिएन, खालि विक्रमदेवले मात्र हाल थाहा पाए । भोलिपल्ट ती विक्रमदेवले राजाभन्दा पहिल्यै गई ईश्वरी-

लाई मनले स्मरण गरेर आफ्नो शरीरमा मासु मीठो हुने धेरै सुगन्धी मसलाहरू घसी आफ्नो शरीर तेलका कराहीमा होमे । राम्ररी पाकेपछि ईश्वरीले आफ्ना योगिनी गणसमेत आई खूब मीठो मानेर खाइन् । अनि ती विक्रमदेवको शरीर जियाइदिइन् ।

मांगल्यजननादेव सम्यगानन्ददानतः ।
सर्वदेवप्रियत्वाच्च मांसमित्यभिधीयते ।

ईश्वरीले पनि यति मीठो मासु भएका यी साधारण पुरुष होइनन्, कुनै तपस्वी होलान् भन्ने ठानी तिमी अघिपछि आउने राजा त होइनौ, को हौ ? भनी सोधिन् । उनले पनि धर्मदेव राजाको सेवक विक्रमदेव हुं भनी विन्ति गरी अनेकस्तुति पनि गरे । उनको स्तुतिले ईश्वरी प्रसन्न भई विक्रमदेवलाई मनोवांछा फल दिने स्पर्शमणि दिइन् । तिमी यसै मणिका प्रभावले धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष चारै पुरुषार्थ पाउनेछौ । अबउप्राप्त तिमीहरू यहाँ आउनुपर्दैन । यही स्पर्शमणिका प्रभावले कृतार्थ हुनेछौ । तिम्रो आयु पनि परमायुको तेवर भयो । अन्त्यमा उत्तमगति पनि पाउनेछौ । कलियुगमा अब यस्तो कर्म गर्न कसैले सक्नेछैनन् भनी त्यो कराही पनि घोप्टाउन लगाई देवी अन्तर्धान भइन् । त्यसपछि विक्रमदेव पनि बहुते कृतार्थ भई ईश्वरीका चरणकमलको ध्यान गर्दै डेरामा फर्के । यो सबै खबर आफ्ना साथी बुद्धिसेन, माननाथ शर्मा र नोकर वैकुण्ठलाई बताए । यस खबरले साथीहरू पनि बहुते खुशी भए ।

उता धर्मदेव राजा पनि सधैंको झैं ईश्वरीको दर्शन गरी पाकपात्रका समीपमा पुग्दा पाकपात्र घोप्टिएको देखी आश्चर्यचकित भए । अनि ईश्वरीलाई पुकार्दा "हामीलाई चाहा भएको विधि सबै अघिनै परिपूर्ण हुँदा कृतार्थ भइसक्यौ । विक्रमदेवलाई स्पर्शमणि दिएको छ । त्यसका प्रभावले सुखभोग गर । अन्तकालमा परमगति पनि पाउनेछौ ।" यस्तो अन्तरिक्षवाणी भएको हुनाले राजाले पनि ईश्वरीको आशय बुझी मेरो प्रारब्धमा रहेनछ भनी चित्त बुझाएर विशालनगरमा फर्के । विक्रमदेवले भोलिपल्ट जो भएको हाल राजालाई बेलिबिस्तार गरे । राजाले पनि तिमी धन्य रहेछौ । मैले यतिका दिनसम्म सेवा गर्दा पाउन नसकेको फल तिमीले एकै दिनका सेवाले पायो । तिमीदेखि

म खूब खुशी छु भनी विक्रमदेवलाई धर्मपुत्र बनाई आफ्नो राज्य पनि सुम्पिदिए । आफू बज्रयोगिनीका समीपमा बसी तपस्या गरैर अन्त्यकालमा परमेश्वरीका अनुग्रहले परम-गतिमा पुगे ।

राजा विक्रमादित्यको भोग वर्ष १२ । विक्रमादित्यले नेपालमा १२ वर्ष राज्य गरेपछि यहाँको राज्य छोडी उज्जयिनीमा गएर धेरै वर्ष राज्यभोग गरे । जम्बूद्वीपवर्ती सबै राजाहरूलाई आफ्नै वशमा राखी चक्रवर्ती पनि भए । विक्रमादित्यले नेपालदेशको राज्य भोग गर्दा आफ्नो जन्म-थातबाट साथैमा ल्याएका मन्त्री बुद्धिसेनका सम्मतले धर्म र नीतिअनुसार शासन गर्दथे । उनै बज्रयोगिनी परमेश्वरीको धेरै सेवा गरी आफ्ना दरवारका समीपमा राजा धर्मदेवका नामबाट कुनै एक शिलामा चतुर्मुख नारायणको राम्रो मूर्ति स्थापना गरे । त्यहाँ तीर्थसहित युग्मधारा बनाएर ती धाराको नारायणधारा भन्ने नाम राखी प्रख्यात गरे । त्यसपछि त्यस धाराबाट दूर्वासहित कुन्दपुष्प प्रतिवर्ष बग्गी आउने भयो । त्यो कुन्दपुष्प र दूर्वा जसले पायो त्यो मानिस त्यहाँपछि सबै कुराले परिपूर्ण हुने र निहाल हुने भयो । उनले विशालनगरका मध्यभागमा आफ्ना कुलदेवता भवानी देवीको विधिपूर्वक स्थापना गरे । तिनको रहस्यभावले पूजा गरी ठूलो लिंगाकार देवालय बनाएर मन्त्रीहरूसमेत भई सेवा गरे । आफ्नो दरवारका दक्षिणतिर श्रीमण्डप भन्ने अतिसुन्दर मण्डप बनाए र ठाउँठाउँमा धेरै धन गाडि-दिए । फेरि ज्योतिपूर्ण भन्ने नगर बनाई त्यसको दक्षिण-भागका महादुर्गाविनमा नीलवाराही नामक देवीको स्थापना गरी प्रकाश गरे ।

कुनै दिन दक्षिणदेशका महेश्वर ठाकुर नामक षट्शास्त्र-पारंगत कुनै एक ब्राह्मणले राजा विक्रमदेवको पुण्य, पराक्रम, प्रताप सबै सुनी दक्षिणदेशबाट नेपालमा आए । त्यो खबर राजाले सुन्दा आफ्नो दरवारमा बोलाई शास्त्रको परीक्षा गरेर ती ब्राह्मणलाई गुरुपदवी दिई राजा र मन्त्री बुद्धिसेनले समेत दीक्षामन्त्र ग्रहण गरे । त्यसपछि तिनै गुरुका सम्मतले अधिअधिका राजाका पालामा चलिआएबमोजिम चैत्रका नवरात्रको उत्सव विशेषरूपले चलाए । शारद नवरात्रको प्रतिपदादेखि आरंभ गरी दशमीका दिन विसर्जन हुने दुर्गा-देवीको महोत्सव गर्नु भनी उनी दिई नेपालमा सर्वप्रथम

चलाए । त्यहाँदेखि सानाठूला सबै प्रजाहरूले प्रतिवर्ष असोज महीनाको दसैकर्म गर्ने रीत चल्थो । ती राजाले देशदेशका सबै राजाहरूलाई जित्ती आफ्नो साम्राज्य भएपछि हस्तिना-पुरमा बसी प्रजाहरूको शासन गर्दा त्यो दशमीकर्म (दसै) उहाँ पनि चलाए । अधि चैत्रका नवरात्रको उत्सव मात्र प्रजाहरूमा चलेको थियो । यिनका पालादेखि शारदनवरा-त्रको विशेष उत्सव पनि हिन्दू प्रजाहरूमा चल्थो । फेरि श्रावण शुक्ल प्रतिपदादेखि एक महीनासम्म बौद्धमार्गीलाई बौद्धारम्भ बौद्धयात्रा गराए । त्यस यात्रामा उपाकर्म कृष्ण त्रयोदशी (भाद्र कृष्ण त्रयोदशी) का दिन व्रीहिदान अन्नदान गर्ने कर्म पनि चलाए । गणेशको पूजा ऐश्वर्यदायक र चन्द्र-माको पूजा कलंकनिवारक छ भनी त्यो पनि शास्त्रोक्त नियमले चलाए । फेरि अष्टमीका दिन शास्त्रोक्त प्रमाणले महालक्ष्मीको व्रत चलाए । यस्तै प्रकारले गुरु महेश्वर र मन्त्री बुद्धिसेनका सम्मतले राजा विक्रमादित्यले दूर्वाष्टमी, प्रेतपिण्ड मुक्ति गराउने पितृपक्षीय षोडश श्राद्ध, शक्रस्थापन-कर्म देवीको आवाहन पूजा, कार्तिक कृष्ण अमावास्याका दिन भ्रातृपूजा, तृतीयाका दिन विसर्जनकर्म र अरू प्रेतपिण्डनि-वारणादि वार्षिक श्राद्ध आदि हिन्दूधर्मकर्महरू पनि सबै शास्त्रोक्त विधिले गर, गराए । मन्त्री बुद्धिसेनले पनि ईश्वरीको पदज्ञान जानी गुह्यगोविन्द नामक अतिउत्तम गीत बनाए ।

गीतको पहिलो श्लोक ।

बीरविक्रमदेवस्य बुद्धिसेनेन मन्त्रिणा(रचितमघहरम्) ।
गुह्यगोविन्दगीतं च सेवितं फलदं नृणाम् ।

अन्तको श्लोक ।

निजतुरीयामृतरससुन्दरीगुरुकुलपरब्रह्मरूपिणि हेविचित्र-
चरित्रे बहुनाम श्री जगदम्ब भजे ।

सर्वेश्वरि सर्वश्रीबुद्धिसेनसेविते हेपूर्णाक्षि सद्योदिव्यगुह्य-
गोविन्दपदकुलं गीतम् ।

यस्ता तरहले अर्द्धसंस्कृतबद्ध गीत बनाए । यिनै विक्र-
मादित्य राजालाई श्री उग्रतारा देवी प्रसन्न भई मलाई गुप्त
गरी नराख, मेरो एक नाटक प्रकाश गर । त्यस नाटकको
विधि हरिसिद्धिपुराणमा लेखिएको छ । त्यो विधि ऐश्वर्य र
आयुर्दिवर्धक छ । यसकारण गुरु महेश्वर र मन्त्री बुद्धि-

सेनसंग संमत गरी लंकाका विधानअनुसार बाणेश्वरका पूर्व-
तिर स्थापना गरी यो नाटक बनाऊ भन्ने आज्ञानुसार
राजाले पनि हरिसिद्धिपुराणमा कहेका विधिअनुसार आफ्ना
गुरु र मन्त्रीका संमतमा ठहरेबमोजिम त्रिशक्तिदेवी मूल-
देवता गरी नीलसरस्वती आदि देवदेवीहरू सूत्रवीरले नागे-
न्द्रलाई बध गरेको उपाख्यानसमेत संयुक्त गरी हातमा
खड्ग लिएकी काली आफ्नो जन्मभूमि (उज्जयिनी) मा
विराजमान भएकी हरिसिद्धि भवानीलाई आवाहन गरी
नेपालमा ल्याए अनि ठाउँठाउँका देवताहरूको आवाहनविधि-
ले नाट्यशालामा पहिले सूत्रधारप्रवेश र नट, नाटक, ब्राह्मण-
समेतको जलमोचनगीतपूर्वक नाट्यक्रिया गरी पछि देवता-
हरूको समेत क्रमैले मुख प्रकाश हुने नृत्यलीला बनाई त्यस
अपूर्व नाचको नेपालमा स्थिति गरी प्रसिद्ध गरे। यसकारण
नेपालमा पहिले हरिसिद्धिको नाच प्रख्यात भई पछि अरू
नाच प्रख्यात भए। लेख पनि छ।

हरिसिद्धिसंमं नाट्यं नास्ति ब्रह्माण्डमण्डले ।

राजा विक्रमदेवले केवल श्री ब्रह्मयोगिनीका अनुग्रहले
बरप्रसाद पाई बाह्र वर्षसम्म नेपालको राज्य गरे। त्यहाँ
आफ्नो नाम र यश प्रख्यात गरी अरू वर्ष हिन्दूस्थानको
राज्य भोग गरे। कलिगताब्द दुई हजार नौ सय साठी
२९६० वर्ष व्यतीत भएपछि विक्रमादित्य राजा गुरु महेश्वर
र मन्त्री बुद्धिसेनसमेत साथमा लिई आफ्नो जन्मभूमि उज्ज-
यिनीमा गए। उहाँ उनका दाजु भर्तृहरि नामक राजा
थिए। भर्तृहरिले भर्तृहरिशतक नामक ग्रन्थ बनाएपछि
वैराग्य हुँदा आफ्नो राज्य छोडेर देशाटन गरी तपश्चर्या
गरे। भर्तृहरिले राजगद्दी छाडेपछि राज्याभिषेक पाउंदा
राजा विक्रमादित्यले धर्मनीतिअनुसार प्रजाहरूको शासन
गरे। धेरै मुलुक आफ्नो वशमा हुँदा महाराज भई ठूलो
राज्य गरे। मन्त्री बुद्धिसेनका संमतले प्रतिवर्ष मुलुक बढा-
उंदा हस्तिनापुरी (दिल्ली) का महाराज एकदत्तसंग
ठूलो युद्ध गरी दिल्ली पनि जितेर त्यहाँको समेत राजा
भए। गुरु महेश्वर ठाकुर शर्माका संमतले हस्तिनापुर,
उज्जैन आदि हिन्दूस्थानका नगर नगर, देश देश, गाउँ गाउँ-
हरूमा शरत्कालमा गर्नुपर्ने दशमीकर्म (प्रतिपदादेखि
विजया दशमीसम्म गरिने देवीको महोत्सव कर्म) प्रतिवर्ष
राजा प्रजा सबैले गर्नु भन्ने उर्दी दिई गराए। यस्तै देश

देशमा अरू अरू पनि ठूलाठूला कीर्ति गरे। यी राजाले
राज्य गर्दा उज्जयिनी देशमा देवताबाट देवदत्त नामक
सिंहासन पाए। त्यसैमा बसी नीतिशास्त्रहरूका प्रबन्धले
निसाफ गर्दा साँचो र झूटो दुबै मिश्रित भएको विषयमा
साँचोको साँचो र झूटोको झूटो विषय छुट्ट्याई जस्ताको
तस्तो निसाफ दिने गरे।

नवरत्न पण्डितहरू ।

श्लोकः— धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशंकुवेतालमदृघट-

कर्परकालिदासाः ।

**छयातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि च
बरहचिर्नच विक्रमस्य ।**

यी नवरत्न पण्डितहरूलाई सभामा राखी शास्त्रानुसार
नीतिपूर्वक विक्रमादित्यले राज्यको शासन गरिरहेका थिए।
ती नवरत्न पण्डितहरूले राजालाई खुशी गराउनाका नियतले
आआफ्ना बुद्धिचातुर्यअनुसार एकेक रमणीय श्लोक बनाई
बढाए। ती श्लोकहरूलाई पनि नवरत्न भन्दछन्।

**श्लोकः—१- मित्रं स्वच्छसया रिपुं नयन्नलैलुं गंधं धनेरीश्वरं
कार्येण द्विजमावरैण युवतिं प्रेम्णा समैर्वांधवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुहं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
विद्याभीरसिकं रसेन सकलैः शीलेन कुयाद्विशम् ।**

अर्थः—मित्रलाई शुद्ध चित्तले १, शत्रुलाई नीतिका
बलले २, लोभीलाई धनले ३, ईश्वरलाई पूजा आदि कार्यले
४, ब्राह्मणलाई आदरभाउले ५, युवतिलाई प्रेमभावले ६,
वान्धवहरूलाई बराबर देखनाले ७, उद्धतलाई स्तुति गर्नाले
८, गुरुलाई प्रणामले ९, मूर्खलाई कथा इतिहासका उपदेशले
१०, जान्ने बुझ्नेलाई विद्याले ११, रसिकलाई रसले १२ र
सबै प्राणीहरूलाई शीलस्वभावले १३ वश गर्नु ।

**श्लोकः—२- अर्थी लाघवमुच्छित्तो निपतनं कामातुरो लांछनं
सुब्धो कीर्तिमसंगरः परिभवं दुष्टोन्यदोषे
रतिम् ।**

**निःस्वो वंचनमुष्मना विकलतां शोकाकुलः संशयम्
दुर्वागप्रियतां दुरीदरवशः प्राप्नोति कण्ठं मुहुः ।**

अर्थः-मान्ने हलुको हुन्छ १, ठाडो (चढेको) खस्दछ २, कामातुरले अपवाद पाउंदछ ३, लोभिले अपयश पाउंछ ४, लडन नजान्नेले लडाईंमा तिरस्कार पाउंछ ५, दुष्टले अर्काको दोष खोज्न खुशी मान्दछ ६, गरीब सबै काममा ठगिन्छ ७, चित्तवृत्ति ठीक नहुने मानिस दिग्दार हुन्छ ८, शोकसन्तप्त मानिस सबै काममा शंका लिन्छ ९, तनिको बोल्ने मानिस सबैको मन नपर्ने हुन्छ १० र जूवाको वशमा परि रहने मानिस बराबर धोका पाउंछ ११ ।

श्लोकः-३- नीतिभू मिभुजां नतिगुणवतां ह्रीरंगनानां घृति-
दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो
गिराम् ।

लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिद्विजस्य
क्षमा

भक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां
मण्डनम् ।

अर्थः-राजाहरूको नीति १, गुणी जनको नम्रता २, स्त्रीहरूको लज्जा ३, पतिपत्नीको धैर्य ४, घरका बालकहरू ५, बुद्धिको कविता ६, वचनको प्रसन्नपूर्वकको सफा बोली ७, शरीरको सौन्दर्य (हिंसी) ८, सफा चित्त हुनेको सम्पत्ता ९, ब्राह्मणको शान्ति १०, भक्तको सहनशीलता ११, गृहस्थीको दौलत १२ र सज्जनको चित्तस्थिरता १३ गहना हुन् ।

श्लोकः-४- धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सच्चिदमतिगतिर्भाविनीया
सदैव

ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनमण्डलं

वीक्षणियम् ।

प्रच्छाद्यौ रागद्वेषौ मृदुपक्षगुणौ योजनीयौ

च काले

आत्मा यत्नेन रक्षो रणशिरसि पुनः सोपि

नापेक्षणीयः ।

अर्थः-पहिले धर्ममा चित्त लाउनु १, मन्त्रीको राज्य संचालनमा सधैं रेखदेख गरिरहनु २, असल जासूसद्वारा जनताको चित्तवृत्ति बुझ्दै रहनु ३, राष्ट्रमा कहाँ के कस्तो भएको छ तिनै असल जासूसद्वारा बुझ्दै गर्नु ४, अनुराग र द्वेष (दुश्मनी) प्रकट हुन नदिनु ५, मौका बुझेर मात्र नरम

र रूखो गुण प्रकाश गर्नु ६ आफूलाई अनेक प्रयत्नले रक्षा गर्नु ७ र लडाईंका वेलामा भने आफ्ना शरीरको पनि माया नगर्नु ८ ।

श्लोकः-५- कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
मर्यादा व्यसनैर्धनानि विपदा स्थैर्यं प्रमादोद्विजः ।
पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं
दारिद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हतः ।

अर्थः-कृपणताले कीर्ति १, रिसले गुणहरू २, अहंकारले सत्यता ३, भोकले मर्यादा ४, कुव्यसनले धन ५, विपत्तिले धैर्य ६, बेहाशीले ब्राह्मण ७, चुक्लीले कुल ८, घमण्डले नम्रता ९, तनिको लतले पुरुषार्थ १०, दरिद्रताले अरूबाट पाइने आदर ११, र ममताले आत्मज्ञान १२ नासिन्छ ।

श्लोकः-६- मूर्खो, शान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो
धर्मशीलो

दुष्टो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्व-
मंहीनः ।

आज्ञाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सतसं यः पराज्ञोप-
भोजी

बुद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिविडम्ब-
प्रकारम् ।

अर्थः-शान्त स्वभाव नभएको मूर्ख तपस्वी १, अलसी राजा २, रिसाहा धर्मात्मा ३, दुष्ट र अभिमानी गृहस्थी ४, अतिकृपण मालिक ५, धर्मले हीन शास्त्रज्ञ ६, हुकुम चलाउन नसक्ने राजा ७, शुद्ध भए पनि अर्काको अन्नले पालिने ८, र बूढो, रोगी र दरिद्री मध्ये एक भई तरुणी पत्नी हुने मानिस पनि देखीवा र धिक्कारको पात्र हुन् ।

श्लोकः-७- स्त्रीणां यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञां प्रतापः सत्तां
सत्यं स्वल्पधनस्य संचितिरसव्दवृत्तस्य वाग्दम्बरः ।
साचारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता
सेवाया धनमुन्नतेषु णचयः शान्तेर्विवेको बलम् ।

अर्थः-स्त्रीको यौवन १, मान्नेको पछिपछि लाग्नु २, राजाको प्रताप ३, सज्जनको सत्यवचन ४, थोरै धन हुनेको धनसंचय ५, तनिको काम गर्नेको फूर्तिसाथ बोल्नु ६, सदा-

भारीको मनस्थिरता ७, नम्रताको विद्या ८, कुलको एकता (परिवारको मेल) ९, सेवाको धनप्राप्ति १०, उन्नतिको गुणसंचय ११ र शान्तिशीलको विवेक बल हुन् ।

श्लोकः-८- विद्वान्संसदि पाक्षिकः परवशो मानी दरिद्रो गृही
विताह्यः कृपणः सुखी परवशो वृद्धो न
तीर्थाश्रितः ।
राजा दुःसचिवप्रियः कुलभवो मूर्खः पुमान्
स्त्रीजितो
वेदान्ती हृतसक्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ।

अर्थः-सभामा पक्षपात गरेर बोल्ने विद्वान् १, अर्काको वशमा रहेको अभिमानी २ दरिद्री गृहस्थी ३, पूंजीपति कृपण ४, परवश रहेको सुखी ५, तीर्थको सेवा नगर्ने बूढो ६, दुष्ट मन्त्रीलाई प्यारो गर्ने राजा ७, कुलीन भईकन मूर्ख ८, जोईटिगरे पुरुष ९, सत्कर्म नगर्ने वेदान्ती १० यी भन्दा हांसोउठ्दो कुरा ससारमा छैन ।

श्लोकः-९- उखाताप्रतिरोपयन्कुमुमितांश्चिन्वन्
शिशून्वर्धयन्
प्रोक्तु गात्रमयन्नतान्समुदयन्विश्लेषयन्संहतान् ।
तीव्रान्कण्ठकिनो बर्हिन्निगमयन्ग्लानान्मुहुः
सेचयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ।

अर्थः-उखेलिएकालाई फेरि रोप्नु (स्थिरतापूर्वक खडा गर्नु) १, फुलेको फूल टिप्नु २, बच्चाहरूलाई बढाउनु ३, धेरै बढेकालाई नुहाउनु (कलमी गर्नु) ४, नुहेकालाई उठाउनु (आड दिनु) ५, जोडिएकालाई छुट्याउनु (फुटाउनु) ६, तीखा कांडा भएकालाई (दुष्टलाई) बाहिर निकाल्नु ७ र ग्लानि भएका (गलेका) लाई बराबर शीतल पार्नु (सिंचित पार्नु) ८ यसरी प्रयोग गर्न जान्ने माली झैं मुलुकको बन्दोबस्त गर्न जान्ने राजा धेरैसम सुखपूर्वक विराजमान होऊन् ।

यी नौ श्लोक मुलुकको बन्दोबस्तनिमित्त राखेका नवरत्न पण्डितहरूले विचारपूर्वक नीतिको सारांश शिक्षी धृक्तिपूर्वक बनाएका हुन् । यी श्लोक राजा, प्रजा, साना,

ठूला सबैको व्यवहार चलाउने बाटो जस्तै उपयोगी प्रमाणित भएका छन् ।

एक दिन सम्राट् वीर विक्रमादित्यले सभामा पण्डितहरूलाई पाँच विषयको पाँच प्रश्न गरे । पण्डितहरूले पनि सोहीमाफिक पाँच विषयको उत्तरस्वरूप पाँच श्लोक बनाई चढाए । त्यस दिनदेखि ती पाँच श्लोकको नाम पंचरत्न प्रख्यात भयो । यी पाँच श्लोकको अर्थ विचार गरी मनमा राख्नाले चन्द्रमाले गाढ अन्धकारको नाश गरी प्रकाश छाए झैं मानिसका अज्ञानरूप अन्धकारको नाश भई हृदयमा ज्ञानको प्रकाश फलमल्ल हुन्छ ।

पंचरत्न ।

श्लोकः-१०- नागः पोतस्तथा वैद्यः क्षान्तिः शक्यो यथाक्रमम् ।
पंचरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषामपि दुर्लभम् ।

अर्थः-नाग (हात्ती), पोत (डुंगा वा जहाज), वैद्य, क्षान्ति (सहनु), शक्य (सक्नु) यी पाँचलाई पंचरत्न भन्दछन् ।

श्लोकः-१- नागो भाति भदेन कं जलरुहैः पूर्णन्दुना शर्वरी
शीलेन प्रमदा जवेन तुरगो नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।
वाणी व्याकरणेन हंसमिथुनैर्नद्यः सभा पण्डितैः
सत्पुत्रेण कुलं नृपेण वसुधा लोकत्रयं विष्णुना ।

अर्थः-हात्ती मदले १, जल कमलले २, रात्री पूर्णचन्द्रमाले ३, स्त्रीजाति शीलले ४, घोडा वेगले ५, घर नित्य उत्सव गर्नाले ६, बोली व्याकरणको ज्ञानले ७, खोलानाला हांसका भालेपोथीले ८, सभा पण्डितहरूले ९, कुल असल पुत्रले १०, पृथिवी राजाले ११ र तीनै लोक भगवान् विष्णुले शोभायमान हुन्छन् ।

श्लोकः-२- पोतो दुस्तरवारिराशितरणे दीपोन्धकारागमे
निर्वाति व्यजनं मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्यै शृणि ।
इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नोपायचित्ता
कृता
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भग्नोद्यमः ।

अर्थः—अगाध समुद्र तर्न जहाज १, अध्यारो हटाउन बत्ती २, हावा चलाउन पंखा ३ र मात्तिको हात्ती तहलाउन अंकुसे ४, उपाय तयार पारिएका छन् । तसर्थ ब्रह्माले पृथिवीका जुनसुकै वस्तु पनि काबूमा ल्याउने उपाय रचेका छन् । तर, दुर्जनको चित्तवृत्ति तह लाउने वस्तुको रचनामा ब्रह्माजी पनि विफलपरिश्रम भएका छन् भन्ने ठान्दछु ।

श्लोकः—३- वैद्यं पानरतं नटं कुपठितं स्वाध्यायहीनं द्विजं
युद्धे कापुरुषं हयं गतरयं मूर्खं परिभ्राजकं ।
राजानं च कुमन्त्रिभिः परिवृतं देशं च सोपद्रवं
भार्यां यौवनगवितां पररतां सुचिन्ति शीघ्रं
बुधाः ।

अर्थः—मद्यपान गर्ने वैद्य १, लय नबुझीकन नाच्ने नट २, अध्ययन नभएको ब्राह्मण ३ लडाईंमा कातर मानिस ४, नदौडने घोडा ५, मूर्ख योगी ६, कुमन्त्रिका बीचको राजा ७, उपद्रव भएको देश ८ र जवानीको अभिमान भएकी र अर्कासंग पल्केकी पत्नी ९ यिनलाई जान्ने बुझ्नेले तुरुन्त छोड्दछन् ।

श्लोकः—४- क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोस्ति
चेद्देहिनाम्
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्द्विष्यौषधः किं
फलम् ।
किं सर्पयंदि दुर्जनः किमु धनं विद्यामबद्या यदि
श्रीडा चैत्किमु भूषणेन कविता यद्यस्ति राज्येन
किम् ।

अर्थः—सहनशीलता छ भने कवचको के काम १, प्राणीको रिस छ भने अर्को शत्रु चाहिन्न, शत्रुको के काम २, फुकीहरू छन् भने सन्तापलाई आगो चाहिँदैन ३, पक्का मित्र छन् भने दिव्य औषधि चाहिँदैन ४, दुर्जनसंगको सहवास छ भने उस्त सर्प चाहिँदैन ५, खारिएको विद्या छ भने धनको काम छैन ६, स्त्रीजातिमा लज्जा छ भने गहना चाहिँदैन ७ र राम्रो कविता छ भने धनको के काम र ?

श्लोकः—५- शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्छत्रेण सूर्यात्पो
नागेन्द्रो निशितांकुशेन चपली दण्डेन गोगर्दभौ ।

व्याधिर्वैद्यकभेषजैरनुदिनं मन्त्रप्रभावाद्द्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य
नास्त्यौषधम् ।

अर्थः—पानीले आगो रोकन सकिन्छ १, छाताले घाम छेकन सकिन्छ । २, तीखो अंकुसेले मत्तहात्ती वशमा गर्न सकिन्छ ३, लट्ठीले चटपटे गोरु र गधा तह लाउन सकिन्छ ४, वैद्यको औषधीले रोग हट्छ ५ र दिनदिन मन्त्रले फुकनाले विष झर्छ ६ । शास्त्रमा सबै कुराको औषधी बताएको छ, तर मूर्खको औषधी भने कहीं पनि बताएको छैन ।

यसरी पंचरत्न बनाई चढाएपछि फेरि राजाका आज्ञा-बमोजिम ती कविहरूले षड्रत्न बनाई चढाए । यी श्लोक पनि नीतिको सार फिक्की बनाएका हुन् ।

षड्रत्न ।

श्लोकः—१- शास्त्रं सुचिन्तितमथो परिचिन्तनीय-
माराधितोपि नृपतिः परिशंकीयः ।
अंके स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ।

अर्थः—शास्त्र राम्ररी अध्ययन गरेको भए पनि मनन गरिरहनु १, राम्ररी सेवा गरिएको भए पनि राजासंग होशियार रहनु २, काखमा (साथमा) रहेकी भए पनि तरुणी (पत्नी) लाई राम्ररी जोगाउनु ३ । शास्त्र, राजा र तरुणी पत्नी आफ्ना वशमा छन् कहिल्यै नसम्झ्नु ।

श्लोकः—२- कोथिन्प्राप्य न गवितो विषयिणः कस्यापदो
नागताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम
राजां प्रियः ।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरानिपतितः क्षेमेण यातः पुमान् ।

अर्थः—धन पाएर को मस्त भएन ? १, विषयमा फसेका कसलाई आपद् आइलागेन ? २, पृथिवीमा स्त्रीहरूबाट कसको मन विचलित भएन ? ३, राजाको सधैं प्यारो

हुने पुरुष को छ ? ४, कालको दृष्टिगोचरमा को परेन ? ५, मान्ने स्वभावको कुन मानिस ठूलो ओहदामा पुग्यो ? ५ र दुर्जनको जालमा फसेको कुनचाहि मानिस सजिलैसंग उम्बयो ? ६ ।

श्लोक:-४- मूर्खो द्विजातिः स्थविरो गृहस्थः
कामी दरिद्रो धनवान्तपस्वी ।
वेश्या कुरुपा नृपतिः कदर्यो
लोके षडेतानि विडम्बनानि ।

अर्थ:- मूर्ख ब्राह्मण १, बूढो गृहस्थी २, गरीब परस्त्री-गामी ३, धनी तपस्वी ४, नराम्री बेश्या ५, छुच्चो (लोभी) राजा ६, यी ६ संसारमा देखीवा मात्र हुन् ।

श्लोक:-५- दानं दरिद्रस्य प्रभोश्च शान्ति-
र्युनां तपो ज्ञानवतां च मौनम् ।
इच्छानिवृत्तिश्च सुखासिनानां
दया च भूतेषु दिवं नयन्ति ।

अर्थ:- दरिद्रको दान १, मालिकको सहनु २, ठिटाको तपस्या ३, ज्ञानीको नबोल्ने व्रत ४, सीखीनको सुखत्याग ५ र प्राणीहरूउपरको दया ६ । यी छ कर्मले स्वर्ग लैजान्छन् ।

श्लोक:-६- दुर्मन्त्रिणां कमपयान्ति न नीतिदोषाः
सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ।
कं श्रीनं दर्पययि कं न निहन्ति मृत्युः
कं स्त्रीकृता न विषया ननु तापयन्ति ।

अर्थ:- कुन दुष्ट मन्त्रीलाई नीतिको दोष लाग्दैन ? १, कुपथ खाने कसलाई रोगले सताउँदैन ? २, ऐश्वर्यले कसलाई घमण्डी बनाउँदैन ? ३, मृत्युले कसलाई मार्दैन ? ४, र स्त्रीहरूको चरित्रले कसलाई सन्तप्त गराउँदैन ? ।

श्लोक:-७- लोभोप्यस्ति परेण किं पिशुनता यद्यस्ति किं
पातकैः

सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं
मण्डनैः ।

सत्यं चेत्तपसा च किं शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन
किं

सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं
मृत्युना ।

अर्थ:- लोभ छ भने अर्को शत्रु चाहिन्न १, चुक्ली गर्छ भने अरू पातकले के ? २, सज्जन छ भने अरू गुण किन ? ३, राम्रो महिमा छ भने शृंगार किन ? ४, सत्यधर्म छ भने तपस्या किन ? ५, मन शुद्ध छ भने तीर्थसेवाले के हुन्छ र ? ६, असल विद्या छ भने धनको के काम ? ७ र बदनाम छ भने मृत्युले के हुन्छ र ? ८ ।

कविहरूले फेरि सप्तरत्न बनाई राजालाई चढाए ।

सप्तरत्न ।

श्लोक:-१- वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिगुरो नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकपवादाद्
भयम् ।
भक्तिश्चक्रिणि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले
एते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ।

अर्थ:- सज्जनहरूको संगत गर्ने इच्छा १, अर्काको गुणगानमा प्रेम २, गुरुमा नम्रता ३, विद्योपार्जनमा मिहिनेत ४, आफ्नी पत्नीमा मात्र भोग ५, लोकको अपवाददेखि डर ६, विष्णुमा भक्ति ७, मन दमन गर्ने शक्ति ८, र दुष्ट मानिससंगको संगतका त्याग ९, यी स्वच्छ गुणहरू जसमा रहन्छन्, ती मानिसहरूलाई नमस्कार छ ।

श्लोक:-२- राजा धर्मविना द्विजः शुचिविना ज्ञानं विना
योगिनः

कान्ता सत्यविना हयो गतिविना भूषा च
ज्वोतिविना ।

योद्धा शौर्यविना तपो व्रतविना छन्दोविना
गीयते

आता स्नेहविना नरो हरिविना मुंभवन्ति शोर्ध्रं
बुधाः ।

अर्थ:- धर्म नभएको राजा १, पवित्रता नभएको ब्राह्मण २, ज्ञान नभएको योगी ३, सत्यमा नरहेको पत्नी ४, वेग नभएको घोडा ५, चहक नभएको गहना ६, शुन्याइं

नभएको योधा (लडाका) ७, व्रत नलिई गरेको तपस्या ८, लय नमिलेको गाना ९, स्नेह नभएका दाजुभाइ १०, र दिलमा हरि (विवेक) नभएको मानिस ११, यिनीहरूलाई जान्नेबुझ्नेले चाँडै छोड्दछन् ।

श्लोक:-३- छेदश्चन्दनचूतचम्पकवने रक्षापि शाखोटके
हिंसा हंसमयूरकोकिलकुले काकेषु नित्यादरः ।
मातंगेन खरक्रयः समतुला कर्पूरकार्पासयो-
रेषा यत्र विचारणा गुणिगणे देशाय तस्मै नमः ।

अर्थ:- श्रीखण्ड, आँप र चाँपाको रूख काट्नु १, जग-
रको रूख पाल्नु २, हांस, मुजूर र कोइलीहरू मार्नु ३,
कागको संमान गर्नु ४, हात्ती दिएर गधा साट्नु ५, कपूर
र कपास बराबर जोखेर साट्नु ६, यस्तो काम गर्ने प्रवृत्ति
जुन देशमा छ त्यस देशलाई नमस्कार छ ।

श्लोक:-४- वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः
सारसाः
पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुषा दग्धं वनान्तं मृगाः ।
निद्रं व्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टश्रियं
मन्विणः
सर्वः कालवशाज्जनोपि रमते कस्यास्ति को
वल्लभाः ।

अर्थ:- फल निखेको रूखलाई चराहरू छोड्दछन् १,
पानी सुकेको तलाउलाई सारसहरू छोड्छन् २, बासी फूल-
लाई भुमराहरू छोड्दछन् ३, डढेका वनलाई वनजन्तुहरू
छोड्दछन् ४, धन सिद्धिएको पुरुषलाई वेश्याहरू छोड्दछन्
५, राजलक्ष्मीले छोडेको राजालाई मन्त्रीहरू छोड्दछन् ६,
सबै आफ्नो मतलब सिद्ध गर्नमा खुशी छन्, कसको प्यारो
को छ र ?

श्लोक:-५- वित्तं न किं वितरणं यदि नास्ति दीने
किं सेवया यदि परोपकृतौ न यत्नः ।
किं संगमेन तनयो यदि नेक्षणीयः
किं यौवनेन विरहो यदि वल्लभायाः ।

अर्थ:- दुःखीलाई दिइएको छैन भने धनको के काम ?
१, परोपकारमा प्रयत्न छैन भने सेवाको के काम ? २,
छोरो पाएको छैन भने स्त्रीसंगमको के काम ? ३, प्रेयसीसंग
विछोड भएको छ भने जवानीको के काम ? ४ ।

श्लोक:-६- स्वर्गः किं यदि वल्लभा निजबधूः किं वा
विभूषाविधि-
लावण्यं यदि किं सुधाकरकरैः शृंगारिगर्भा गिरः ।
मृत्युः किं यदि दुर्जनेष्ववनतिः किं धिग्यदि
प्राथंता
प्राप्तेष्टः करिकेतनो यदि भवेत्किं कल्पभूमि-
रुहैः ।

अर्थ:- यदि आफ्नी पत्नी प्यारी छ भने स्वर्ग किन
चाहियो ? १, अनुहारमा हिंसी छ भने गहना किन
चाहियो ? २, शृंगाररसयुक्त मिठासपूर्ण बोली छ भने
चन्द्रकिरण किन चाहियो ? ३, दुर्जनहरूमा नुहुनुपर्दछ भने
मृत्यु किन चाहियो ? ४, र इच्छा गरेअनुसार हात्तीसार
छ भने (हात्तीसार राख्ने क्षमता छ भने) कल्पवृक्षहरूको
के काम ? ५ ।

श्लोक:-७- धनेन किं यो नददाति याचके
बलेन किं यश्च रिपुन्न बाधते ।
श्रुतेन किं यो न च धर्ममाचरे-
त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ।

अर्थ:-माग्नेलाई दिंदैन भने त्यसका धनको के काम ?
१, शत्रुलाई बाधा दिंदैन भने त्यसका बलको के काम ?
(फौजको के काम) ? २, धर्म कर्म गर्दैन भने त्यसले जाने-
सुनेको के काम ? ३, इन्द्रिय जित्न सकेको छैन भने त्यसका
आत्माको के काम छ र ? ४ ।

क्रमशः

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ ।

श्री ५ सरकार

१

श्री सूर्य

३

श्री ५ बादशाह

२

श्री छयास्काभिनी

४

अजि
उप्रान्त महाराज भाद्र वदि १४ रोज ३ मा लेखियाका
करुणा कृपा रुक्का वडापत्र २ शुद्ध भाद्र शुदि ३ रोज १ मा
आइपुग्या टक मान्या कुरामा अम्बाहरूबाट केहि कुराका-
हानी चलाया भन्या अघि तिमीलाई लेखियाबमोजिम गर्नु
चादी टक १ के मोहोर ९ का दले र. चादी ली रुपैया
कपतानलाई येस दले चादी लिया हामीलाई नोक्सान हुन्छ
भन्या हाल तेसै दर्मा चादी ली रुपैया देउ पछि तिमीहरूका
रुपैया फिर्ता गरि चादि...१...मा रहला भन्ने ताहा बतीस-
कोठीका नाउमा रुक्का गरी यसै चीठीमा खामी पठायको
छ स्व रुक्का दस्खत माहाजनहरूलाई दी हाल ९ मोहोरका
दले चादी ली रुपैया देउ नोक्सान पछि भन्छौ भन्या पछि
तिम्ना रुपैया फिर्ता गरी हामी लिउला भन्ने करार गरी
माहाजनसित रुपैया ली अम्बाहरूलाई रुपैया दिन्या काम
गर्नु हुकुम भै लेखिआयाका वडा रुक्कापत्रको दर्शन गरी
अथे बुकी शिर चढाया टक मान्याका बेहोरामा हिजआज
अम्बाहरूले मलाई केहि भनिपठायका छैनन् भन्न आया
भने यो कुरो हुन्यै हो भन्नु मात्र अघि लेखि बक्सिआया-
बमोजिम हामीलाई नोक्सान नपन्या बेहोरामा चिनियाहरू
पस्या भने सोबमोजिम कुरा हामी गरुला चादि लि महाज-
नहरूबाट रुपैया फिकि माहाजनहरूलाई दिनु भन्ने बेहोराको
रुक्का दस्खत हाल नसिद्धिदा पटाउन्या काम भएन छाप भै
सिद्धियापछि पठाउन्या काम होला रुक्का आइपुग्यापछि
यसै चिठिमा लेखियाबमोजिम गर्नु भनि हुकुम भै छुटा
पुर्जांमा लेखिबक्सिआयाका बेहोरामा स्व रुक्का दस्खत
आइपुग्यापछि स्व बमोजिम गर्न्याछु औ ... २... दवारिको
... १... दवारिदेखि प्रतित मानी गोर्षा ... १... को माल

असवाफ धेरै रह्याको छ यहाँ भने डाकु पनि लागन्या
बीचबीचमा अनेक तरहको उपद्र पनि निस्कन्या याहा म
बस्याका इलाकाभरमा चोरी डाका केहि परी तपाईका
मुलुकमा रह्याको गोर्षा... १... को माल असवाफ बितलव
पर्न आयो भन्या साना कुराले ठुलो कुरो पर्न जाला यस
निमित्त तपाईहरूबाट यो मालको हिफाजत पनि पाउला
केहि सन्देह मान्नुपर्दैन भन्नुहुन्छ भन्या माल रह्याके छ
तेसो भन्न ता सकनुहुन्न भन्या जो चाहिन्या घोडा षालमा
दी स्व माल सिवानास्म पुन्याईदिनुहोला भन्या कुरा गर्नु
भन्ने हुकुम भै बक्सिआयाका बेहोरामा हिजआज काजीहरूका
भोजका अलमलले कास्यालमा आयाका छैनन् कास्यालमा
आयापछि म गै यो बेहोरा सबै भनुला र के जवाफ दिन्छु
सो विन्ति पछि चढाइपठाउला हाल छोकपा काजी मन्याको
र सेठे काजीको छोरा भाग्याको षवर हाभ्रा ... १... मा
अनेत्रबाट थाहा भयो भन्या ममाथि हाभ्रा ... १... बाट
साह्रै रिसानी हुन्याक किनभन्या भोटमा वकील भै म बस्ने
अनेत्रबाट भोटको हालखवर सुनिन्या तिमी भन्या केहि
नलेषन्या अनि मलाई हप्की भै आयापछि मैले कसो गर्न्या
हो येस कुरामा मैले कसो लेषिपठाउ भन्ने कुरा ४ काजीहरू
सित गर्नु र उनीहरूले भन्याका कुरासभेत ताहा जो पाया-
सुन्याको हालखवर लेखिपठाउन्या काम गर भनी सेवकमा
सिक्षे हुकुम बक्सि आयाका बेहोरामा अघि सँजु काजीसित
भोट सरकारका भारादार पनि काटिया चिकेपेम्बुसित लडाई
गर्नुपन्यो येसो भयाको इनिहरूले के विराया इनिहरूले
गन्याको मुद्दा मैले केहि थाहा पाइन गोर्षा ... १... दोस्ती
जानी ई मानिस मन्याको ढगडा भयाको मलाई तपाईहरूले
कहनुपर्न्या हो गोर्षा ... १... मा पनि भयाभरको बेहोरा लेखि

अर्जि चढाजनुपर्न्या हो भनी मैले भन्या र निज सँजु काजीले यो बेहोरा सबै छोकपा काजी मन्यादेखि चिकेषेम्बु भयासंमको बेहोरा सबै मसित विस्तार गन्या यो बेहोरा सबै गोर्षा ..१.. मा अर्जि लेषि चढाउनुपर्नेछ भन्या यो बेहोरा सबै मैले शुद्ध भाद्र शुदि २ रोज ७ मा चढाइपठायका अर्जिबाट जाहेर होला बांकी अधिपछि पनि ७।७ दिन विराई चिठी लेख्नु भन्ने तिमिलालाई अधि हुकुम बक्स्याको हो भोटमा तेत्रो षलबल पर्दा पनि मैन्हादिनभित्रमा १ चिठी आउँदैन तिमो वकिलि मै.बस्याको के सार भयो चिठी लेषि चढाइपठाउदा तिम्रा घरघरानामा पर्च पदेन भन्यापछि चिठी लेषि चढाइपठाउनामा ढिलायाको के कारण हो अबउप्रान्त ७।७ दिनमा चिठी आइपुगेन भन्या तिमिलालाई जरिवाना मै आउला भनि सेवकपर दया करुणा राषि सिद्धे हुकुम बक्स्याको बेहोरामा याहा भोटका दरवारमा छोकपा काजिलाई राति षोलामा हालि मान्यादेषि चिकेषेम्बुसंग लडाइ गरि इन्का मसौदिया र राजा लामाको झ्यासा सेठको छोराहरूलाई नेल गलफन्दी हालि छुट्युघै छआत्या इ २ लाइ षोलामा हालि येस्ता मुद्दा बेहोरामा मा-या भनि तहकियातको तहकियात गस्वाको गल्वा छुट्याइ गंधे गुम्बामा लडाइ भयाको दिनदिनको हालसमेत अर्जि लेखि चढाइपठायको हो भोटपाका मुलुकका घरको बात बुकनालाई कठिन हुन्या केहि खचं गरि कुरो वुक्नुपर्न्या सो पर्चं स्याहामा दरौं भन्या बेमुनासिब पर्न्या याहाबाट मैले रामना गर्दा मैनाका ३।४ अर्जि रमना हुन्थ्या भोटमा यो षलबल पर्दा बरोबर अर्जि चढायाको छु अबउप्रान्त पनि हुकुम मै बक्स्याबमोजिम सेवकले गर्नुपर्छं औ अव फेरि पनि तम्रा घरपट्टि तारो हान्न याग्या भने हान नहान केहि नभन्नु आफुले ढोका थुनि चुप लागि बसिरहनु तारो हानिसक्यापछि हजार भोट्यामा यो हो भनि हामि चिन्ह सक्न्या छैनौ त्यो मानिसलाइ नचिनि भोट सरकारबाट सजाये हुन्याछैन २ पल्ट मैले सह्या अब र इनिहरूले माननं भन्या मलाइ निश्चय भयो***२***बाइ र गोर्षा...१...ले ... ३ ... समान मान्याको छ भोट गोर्षा दुबै...२...मान्या हुन् ... २... लाइ मान्येछन् भोट्याले अर्बेलि गन्याको जवाफ गोर्षाले दिन्याछन् गोर्षाले अर्बेलि गन्याको जवाफ भोट्याले दिन्याछन् यो कुराको बेवस्ता दरवार दरवार जान्नु म ता गोर्षाको ...१...को वकीलि हुं मेरो वेयजत भयाको होइन गोर्षाका

... १...को हो गोर्षा...१...को वेइजत हुन्या मेरो ज्यु ज्यान्या भयापछि अब म बस्तन सक्तिन भन्या कुरा कास्यालमा गर्नु र येस कुराको बेस गरि निसाफ गरिदिया भने चुप लागिरहनुं निसाफ गरिदिएनन् भन्या विदा मै आउन्या काम गर्नु भनि हुकुम बक्सिआयाका बेहोरामा यो कुरा अधि अधिक भाद्र वदि ६ रोजमा कास्यालमा गै सँजु हुंवा राकस्या ई ३ काजिहरूसित भैबुं गुम्बा मध्ये लोस्थेलिका वाडाहरू म बस्याका घरमा आइ बन्दुकले तारो हान्या र मानिसलाइ लागला यहाँ नहान भनि मैले भन्दा गोलि हालि भन्याको बन्दुक मतिर फर्काइ ताकि हान्न लाग्यो र उनै वाडाहरू मध्ये एउटा वाडाले मलाइ दाग्याको बन्दुक समाइ फर्काइदियो येस कुराको निसाफ गरिदेउ भन्दा लोस्थेलिमा २।३ हजार वाडा छन् हामि चिन्ह सक्तनौ कसलाइ पक्ति सजाये गरौं यो कुरा कपतान साहेवले छाडिदिनुहवस् भन्ने जवाफ दिया र येस मुलुकका मालिक तिमिहरू हौ तिम्रा मुलुकका मानिस तिमिहरूले चिन्ह सक्तनौ भनि कोहि पत्याउन्या छैन येस कुराको पुपंछे नगर छाडिदिन्छु भन्न म सक्तिन मलाई हान्याको भया म मरिजान्थ्या आज पुपंछे गरिदेउ भन्दा हामि मानिस चिन्ह सक्तनौ भन्ने जवाफ तिमिहरूले दियापछि गोर्षा...१...को वकीलि छु येस कुराको पुपंछे भोट गोर्षा...१...जान्नु भन्ने जवाफ दि आयां फेरि पनि मेरा घरतिर फर्कि तारो हान्न आया भने हुकुम बक्सिआयाबमोजिम गन्याछु औ राजा लामा र ४ काजिहरूले किकेषेम्बु सेठेकाजिको छोराका मुद्दाको कुरा पैले तिमिसंग गन्या भने मात्र तिमिले चिकेषेम्बु सँठेकाजिको छोरासंग तपाईंहरूको तक्रार भएछ तक्रार भन्याको विरानासंग पो हुनुपर्छं घर आफसमा लडि काटाकाट गर्नु वढिया छैन भन्ने बेहोरा गरि मिल्छन् र तिमिलाइ धर्मपत्र गरिदिन्छन् भने स्व बेहोरा गर्नु भन्ने हुकुम बक्सिआयाका बेहोरामा चिकेषेम्बुहरू अधि मरिसकिये सेठको छोरो काजिलाइ नेल हालि थुनिराख्याको थियो यिनलाइ पनि हिजआज ता मान्या भन्ने भित्रिसंछेप गल्वा गर्छं जाहेर भयाको छैन येस कुराको तहकियात भयापछि विति चढाउन्याछु औ याहांको हालमुरथ कपतान चन्द्रमान कार्कि छेत्रि र सिम्बुमा बस्ने देवाधर्मको लामा इनिहरू केरंमा आयाछन् कैले भन्या दुकपाका मुलुकमा जान्छौं कैले भन्या अफिमका बेहोरामा ह्यासा जान्छौं घोडापालमा चाहिन्छ

भन्या ठेगानका कुरा नगरि ताहिघाट नेपालतर्फ फकिगया ति कपतान ताहासंम आइ फकिगयाको केन होला भनी सैजुं काजिले मसंग भन्या र ति कपतान केरुंसंम आइ फकिगयाको मुद्दा बेहोरा मलाई केहि थाहा छैन अफिमका महलका बेहोरामा मानिस पठाउँला भने अघि हुकुम मर्जि भै आयाको थियो तसर्थ अफिमका बेहोरामा आयाका हुनन् कि भने जस्तो लाग्छ भन्ने मुखजवाफ दियां हिजअघि गोर्षा र टुकपा मिले भन्ने भित्रिसंछेप इनिहरूका मनमा थियो आज देवाधर्मको लामा लि टुकपाको देसतर्फ जान्छौं भन्दा भोट सरकारको मनमा निश्चै पर्न गयो हिजआज हजुरमा अर्जि र असल घोडा चढाई पठाउछौं भनि घोडा तलास गर्न लागिरेहेछन् हिजआज ह्लासामा असल घोडा भने छैन र अम्बाहरूले आगे साललाई गोर्षा... १... का काजि मामुलित बुझाउन आउनलाई कसो हो भनि चिनमा साधनलाई अर्जिको मसौदा गर्न लागिरेहेछन् साजसबेरमा चिनतर्फ रमना गरि पठाउन्याछन् ... ४... का स्थानमा सिगका च्यापुबाट पानि चुहेका बेहोरामा लडाइ रोग ठूला भन्ने ठहरायाका छन् सो शान्ति निकरान् निमित्त दिनमा ५०।५० वांडा धर्म गछेन् भोट सरकारबाट गाउँ गाउँका घट्टमा विस षाल गहू दि तिस षाल सत्तु बुझिलिन्छन् फेरि वारुत पानि पिघाँउन लागिरेहेछन् लडाइ भयो भन्या गोर्षातर्फ होला भन्ने संखा गरिरेहेछन् यहाँका भेमसेन जान्या लामा-हरू सबैले पो समय घटिया छ लडाइ रोग ठूलो होला भन्छन् भन्ने गल्बा गछेन् हिजआज ह्लासाको हालसुरथ येहिसंम छ पछि जो परिआउला बराबर वन्ति चढाइ पठाउन्या छु सेवक अनाथका अर्जिको बेहोराभा केहि बेहोरा घटबढ पन्याको होला क्षेमा करुणा राखिबकस्याजावस् शुभभस्तु शुभम् ।

स्वस्ति श्री सर्वोपमानोपमेय शौर्योदायार्दि सकलसद्गुण-गणालंकृतराजिराजितराजभारोद्धरणसामर्थ्य श्री श्री श्री श्री श्री मत् कमान्या इत चिफ जनरल साहेव भीमसेन थापाजीक योग्येषु इतः बालांशकरस्य सहस्राशीर्वादपूर्वक पत्रमिदम् । अत्र कुशलं तत्र भवतां सर्वाणिपु कुशलं वांछामि । अग्रं वृत्तान्तम् । अर्सा महीनै २ का हुवा । मेरा अर्जी सर-कार के चरणमे नही पहोची । गरीव पर्वर मेरे । वन्दा अपनै छोटे भाइका शादी कर्नेके वास्ते पटियालेभे गया हुवा

था । सो सरकारकै इकवालसे । वखूवी शादी कर्ने दिल्लीसे हाजिर हुवा हुं । ज्येष्ठ वदि ४ रोजमे वैद्यराज राजकृष्णजी दिल्ली के डेरे दाखिल हुवे । वारह रोज मुकाम किया । मगर दिल्लीमे नही आया । दिल्ली के वाहर बाग मै डेरा किया था । सो दिल्लीमे जो कामका बिल बनवानेकी थी उसका सरजाम कर्ने ज्येष्ठ शुदि प्रतिपदा रोजमे दिल्लीसे कूच कर्ने लाहौरको गया । आजतलक चिठी लाहौरसे कोइ आइ नही है । वास्ते यतिलाहके अरज रखता हुं । वन्दा सरकारकै चरणोसे बडो ताबिसका उमेदवार है जो कार खिजतम मेरे लायक हो यसो । सरकारसे आज्ञा होतीरहे । तो मेरे हक्कमे बेहेतर है पर्चा अखवारका मैने अर्जिके साथ भेजाहै सो सरकारमे पहुचता है । सं. १८९३ दि आषाढ वदि १ रोज ३

अर्जीवाला शंकर ब्राह्मणकी

अर्जि... ..
उप्राप्त गरीवको साथमा रह्याका ढाकन्याहृमध्ये ७ पगरी हुदा र केही सीपाही सीलगढीमा थामी वाकी १५।१६ ढाकन्या सीपाही साथमा ली अल्मोडा जान्या काम गरियो सोरको लेपनमा कपतान होम साहेबसंग भेट मुलाकात हुंदा भया पायाको खबर बिस्तार नेपालबाट जनैल साहेव बेलायेत जान्छन् मत्या छापा खबरमा लेषि आइरेहेछ खबर निस्तुक हो कि भनी सोधयो र दा...को येक वास्ता छ येस बेलामा जेहाज समुन्द्र बेलायेतको सयेरलाई जनरल साहेव बंवाहादुर-को कुच हुन्छ भन्या खबर डोटीमा पनि छ हाल कुच भयाको छैन सयेरको वास्ता बेलायेत जानलाई वादसाहवाटको हुकुम पनि चाहियला कि भनी सोधनी गरियो र हुकुमको दर्कार छैन कलकताका बडा सट कलप साहेवबाट रपट लेषि-जाला भेट भ्रष्टाचारलाई गयामा वादसाह बहुत खुस हुनन् भनि विस्तार गन्यो जाहेर होला बाँकी मुलुकी कामको लाठ गवरनर साहेव बेलायेतबाट हीड्याको छैन तजबीज हुंदैछ हाल गवरनरीको काममा सटकलप साहेव छन् जंगी कामका लाठ जनरल फीन साहेव बेलायेतबाट आइपुग्या कलकतामा दाखिल छन् जगाजगामा रहयाका पल्टन कंपु कोटको सयर गर्दै चातुर्मासाना सिम्ल्या मै बसत्या छन् दिल्लीमा फरेज साहेव मान्यावापत फीरोजपुरको नवाफ र मान्या सिपाही करमषाई दुईलाई फासी भयो बाँकी

जैपुरको राजालाई कारिन्दाहरूले जहर दी मान्याको थियो राजाकी रानीसंगको भेट मुलाकातलाई मदराजमा रहन्या छोटा बडा र साहेब गयाका रानीसंग भेट मुलाकात गरी कीर्दा दगा गरी भाला तरवार चलाई बडा साहेबको शिरमा तरवार लागी जीमीमा गिर्दा उनैका सहरवासी ब्राह्मनहरूले छिपाई बडा साहेबलाई बचाया छन् छोटा साहेब र साथका अर्दली नोकरचाकर समेत मारिया छन् येस कुरामा लाट साहेबबाट च्युव तक केही हुकुम दियाको छैन जो हुन्छ भनी येती खबर बिस्तार कपतान होम साहेबले गन्यो सो जाहेर होला अब ४ मजलमा अलमोडा पुगिन्या छ पायासुन्याको कच्चापक्का खबर जाहेर गरी पठाउदै रहंला दर्दको अर्थ साथका ढाक्याहरूको समेत पालना हुन्या र गरीवको हुर्मत बचन्या पाठको निगाह राखी बक्सनु हुन्येछ.....

इत गरीव चतुर्भुज मल्लको सलाम

९२ साल मार्ग वदि १ गुरौ सोर रस्ता शुभम्.....

भत्यषाको भाई कास्मेरको सुवा हाजी अमीर जाकत पाले काजी रणजोर थापालाई लेख्याका षतको नक्कलको तर्जमा.... ..

दोस्तीका चिह्नले युक्त भै दयावन्त भयाका यस्ता काजी रणजोर साहेबलाई ईश्वर कुशल राखुन उप्रान्त राजा साहेबका अर्जी पुग्दामा वादशाहबाट नजर गरिबक्सनु हुंदा राजा साहेबका गुणानुवाद प्रष्यात भै वादशाह खुसी हुन गयो औ अधिदेखिन् पनि राजा साहेबको धाक र दर्जा हजुरमा जाहेरै थियो मैले पनि राजा साहेबका तारीफ र सिफारत गन्या वादशाहबाट पनि षिलअतको हुकुम भयो तेसै विचमा पहाडतिरका मोहिम आइपर्दा शत्रुलाई मानाका निमित्त वादशाह पाउलागु भयो लडाईका तरखरमा लागिबक्सनुभयाको छ अब उप्रान्त जो अर्जी राजा साहेबका आवनान् ईश्वरका अनुग्रहले अर्जीका जवाफका संगमा षिलअत पठाइबक्सनुहुन्या छ आजकाल औ दसकतमा लागन्या पास छाप वादशाहका जेपमा रहन्छ उसै छापले सहित पठयाको छ जसमा वादशाहको ठूलो मेहरवानी हुन्छ तेसै छापले दसकत हुन्छ अपना मुलुकमा वादशाह जस्ता छन् लेषवतमा पनि शाह लेषिदो रहेछ बडा राजा

रह्या छन् भनी मैले बिनित गन्या जोना जगामा दुबैतिरको दोस्ती हुन्छ लाल अक्षरले लेषि येही छाप लाग्छ ती वादशाह हुन् तसर्थ आपना प्रतितका मानिस ढिल नगरी पठाउनु उप्रान्त काल आपना बसमा रहोस्

धाक र पुरुषार्थले युक्त भै अमीर सर्दारी गर्नामा सामर्थ भयाका नाना प्रकारका फत्यहर यसको दर्वाजा येकस्व भावनाले सहित काजी रणजोरका उपर खुलदो रहोस्...

अजि

उप्रान्त चैत्र शुदि ९ रोज ५ का दिन लेषियाको कृपापात्र वैशाख वदि १ रोज ४ का दिन आइपुग्यो अर्थ शिर चढायौं उप्रान्त पडरी पश्चिमका दिनबाट कर्णेललाई तिमीहरूले लेष्याको चिठी विजिनिस हात्रा हजुर दाषिल भै सुरत जाहेर भयो मर्चवार गैरह हात्रा कब्जाको जगा थामी साधसोध गन्या पाठका कुरा जसले गर्दा चाहिन्या कुरा गरी डेरा उठाउन्या काम बढिये गन्याछौं ताहाँदेखि स्युराजसंमको साध सोइयाउंदा मर्चवार तालुक गैरह टेढो वांगो भै कुना पस्न गयाको जगामा पनि अवादि वइरानी वरोबर भै आउंछ भन्या बढिये हो आफुबाट भन्या तालुकको तालुक बढिया जगा लिन्या उसले सट्टा दियाको जगा घटिया वइरान मात्र पान्या डबल गन्यो भन्या त्यो कवोल नगर्नु मिठा पाठले सवाल गरी अडी सो विस्तार कर्णेललाई लेषनु कर्णेलले हात्रा हजुरमा बिनित गरि पठाउला र गारनछेउ गन्या कुरा गरि लेषन्या कुरा लेषिजाला सोमाफिक गरौला भनि मर्जि आयाका अर्थ बढिया मर्जि आयेछ तिनाउदेषि तजवीज गर्दै अरानदी संम पुग्याको र अरानदीदेषि सिवानवंदीको निशाना गर्दै वाण...१...संम आइपुग्याको स्युराज षजहनीको सिवाना रफा भयाको विस्तार हिजो रवाना भयाको अर्जी र कर्णेललाई लेष्याको चिठी विजिनिस पुगी जाहेर भयो हो ई दुई तालुकको सिवाना रफा भयाको डबलमा भन्या बढिये पाठ ली राषेछ बोल्याका कुरामा तफावत गर्ला भन्या जस्तो लाग्दैन पालपा वांसीका राजागैरह उसतरफका मानिसले गन्याका कुरा पछि लागी बोल्याको धरान छाड्न यो भन्या मर्जि आयाबमोजिम याहाँ अडी सुस्त्याई साधन्या काम गरौला सरासर सिवाना हुन पाया ५।७ दिनमा सबै

रफा हुन्थ्यो थियो ... २. मा रहन्थ्यो गौरा पल्टनको कपतान डाँकमा आई सिकार खेलन लाग्दा जससमेत अलमलियो र २।४ दिनको विलंब हुन गयो तापनि यससित चर्को पान्थ्या र सिवानामा वितलव पन्थ्या काम हुँवैन भन्थ्यो जस्तो लाग्छ यहाँ उप्रान्त जो होला सो विन्ति गरी पठाउंला अरू विस्तार कर्णेललाई लेष्याको चिठी विजिनिसले जाहेर होला सिक्षाती मेहेर हुदै रस्ता बढिया होला किमधिक विज्ञ प्रभु चरणेषु मिति बैशाष वदि ३ रोज ६ मुकाम प्रगन्ना स्युधोर वाण ... १... को तीर शुभम्

इतः सेवक प्रसादसिंह बरुन्यात शत्रुशाल शाहीकस्य कोटी कुणोस बंदगी सलाम सलाम सलाम

शुभचिन्तक गणपति उपाध्याकस्य वेदोक्त शुभ आशी-
वादि सहस्रम्

स्वस्ति श्री सर्वोपमाजगेभ्येत्यादि राजभार सामर्थ चिरं-
जीव श्री भीमसेत थापा चिरंजीव श्री रणध्वज थापा के
इतः श्री अमरसिंह थापाकस्य शुभाशीकपूर्वक पत्रमिदं यहाँ
कुशल ताहाँ कुशल चाहिये पत्र आयो अर्थ मालुम भयो
आगे यहाँको समाचार भलो छ उप्रान्त चैत्र शुदि १५ का
दिन लेष्याको चिठी बैशाष वदि ३ का दिन आइपुग्यो
जगतलालका नोगाइले मनिराजलाई लेष्यामा मिल्दै पाठ
बुकिन्छ अरेजको काजमा डिलाउन्या स्वभाव पनि होइन
अब... पनि बुटवल पुगु भयो हो मिलन्या नमिलन्या सबै
कुराको थाहा होला अमिनले भेट गर्न इच्छा राष्यो भन्थ्यो
हुकुमबमोजिम भेट गर्न र मुलुकको चर्चा गर्न्या जात छ
सुघरैसित छचल्काउन नपाउन्या पाठ गर्न हुन्थ्यो छ भनी
लेष्याछौ विस्तार बुझ्यौ जगतलाल अरेजको पेट नपायाको
भया पनि मुन्सीको बुक पाई होला कि भन्थ्यो जस्तो जाग्छ
अब र... पनि पावलागुभयो जानकार कागजपत्र पनि
याहाँका तयार गन्येको छ प्युठानाका मधेसका मनिराजले
क्रिकाई आवैनन् भनी... को चिठी लेषि मानिस हासीसमेत
पठायाको ३।४ दिन भयो अबका १।२ दिनमा आइपुगनन्
थ्यो र स्युराजको सिवाना रफा भयाको दोहरै लेषपन्ह भै
छाप सहि लाग्याका कागत मनिराजले लेषता... थै पठाइ

दियाथ्याँ उ कागत नपुगी... बाट लेषि पठाउनु भयेछ हिउँ
पुग्यो हो मुलुकको चर्चा गर्न्या जात छ अमीनले भेट गर्न
इच्छा राष्यो भन्थ्यो हुकुमबमोजिम भेट गर्न जानैहुन्थ्यो छ
भनि लेष्याका अर्थलाई जोग्य हो यसले लडाई मारी लिया-
को मुलुक थोरै छ धेरै मानिससित मिली पैसा प्वाई मुषले
मिठ्यासै राषी अम्बल गन्याको छ हुनकन भन्थ्यो यो अनवि-
श्वासी जात छ भेट गर्नका कुरा भनी पठायाको पनि अमीन-
संग भेट भै कुरा कहानी केही नहुंदा जर्नेलसित भेट नगरी
इन्का हात हुन्थ्यो रहेनछ भन्थ्यो बुझी भेट गर्न षोज्याको हो
अब र... पावलागुभयो चिठीको प्रतिउत्तरमा पनि
बढियै श्रेष्टाचार लेषिपठायाको हो चिठी हेरी पुसी भय
छ... आवनुभयो कामलाई देरी हैन चाँडै होला हात्रो
बहुत तरहसित सलाम लाइदिया भनी नागर दान्या र
प्रतिमन राना हात भनि पठायेछ अब भेट गर्नको कुरा
गरेन कदाचित् गन्यो भन्थ्यो पनि... लाई लेष्याको छ
मिठासै पाठसित बुझाउनुहोला... बाट हाल रोवकारी
गर्दा मुन्सी मुसुद्धि गैहालाई थोरबहुत दी इजहारको सुर
वाधनु पर्ला कसबाट ली काम लाउं भनी लेषनु भयाको
रहेछ यहाँ ६९ सालको आंदानीले कम्पनीको तनुप्वाह
भना गर्न पनि नपुग्दा हजुरमा बक्सार्ड तिमिहरूलाई लेषी
१ कम्पनी षारीज गप्याको हो काजको सुर हेरी अरू १
कम्पनी षारीज नभया निर्वाह चलन्या छैन ७० सालको
पजनी भन्थ्यो भयाको छैन नगरुज्याका सलामी मध्ये हजार
रूपैयाँको पैसाठी जो आज आयाका छन् यसै मध्ये... बाट
मागिपठाउनुभयमाफिक देउ भन्थ्यो मेरा नाउंमा चाहि-
याको जर्नेलथै मागिलेउ भन्थ्यो... लाई मोहर आया बढिया
होला ज्यादा के लेषौ विस्तार... का अर्जी चिठीले बुझौला
किममिकं मिति बैशाष वदि ६ रोज ४ मुकाम पालपा श्री
नगर शुभम्

विन्तिपत्र

उप्रान्त श्री बुवाज्यू नापीका मुद्दामा मलाई लेषिबक्सयाको
चिठी पालपाबाट ठाडतर्फ आउन्या बेलामा आयाको हुनाले
केही दिन पहुच लेषनालाई ढिला भयाको थियो पछि सोही
वेहोरामा सुब्बा धर्मदत्त उपाध्याका नाउंमा लेषि आउंदा
मेरा चिठीको पहुच र सुब्बाको चिठी येकै मितिमा चलान
भै गयाको हो पहुच नलेष्यावापत तिमिलाई जरिवाना

भयो भनी सुन्वालाई जरिवाना भै आउदा मैले लेख्याको चिठी पनि हजुरमा पुगेनछ कि भन्दा संदेह लाग्यो मैले यहाँबाट चाहिन्या कुराको निक्सारीपैसारीको धेरै कुरा विन्ति चढाई पठायाँथ्याँ यौटा कुरा पनि निकासी भै आयेन चिठी नपुगी हो कि फुसंत नभै हो अरू अरू चिठी पनि पुगेनछन् कि भन्दा संधेह लागिरहेछ मैले अघि चढाई पठायाका पढ्चको मसौदाको नकल यही चिठीमा षामी चढाई पठायाको छु नजर भै जाहेर होला नापीका सुद्धामा अमला चौधरी जिमिदारहरूलाई शिक्षाबमोजिम सोद्धा चौधरी जिमिदारहरूले रिपोर्ट दिया र सो रिपोर्टको नकल येही चिठीमा षामी चढाई पठायाको छु नजर भै जसमाफिक गर्नुपर्न्या हो सिक्ष्या बक्स्या सोमाफिकको सवाल चढाई पठाउंदा हुं आज आयाको षवर फिलस्तले जाहेर होला ज्यादातर्फमा तलमाथि पन्याको माफ बक्सि सिक्षा मेहेर हुं दे रस्ताजावस् विज्ञचरणेषु किमधिकम्

इतः श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री लेफटेन कर्णेल ललितजंग वहादुर राणाको कोटि कोटि साष्टांग दण्डवत् सेवा सहस्रम् शुभम्... ..

श्री ५ सरकार
२

श्री ३ महाराज
१

अजि
उप्रान्त गरिप्रवर करुणानिधान हजुरबाट लेषिबक्स्याको बडापत्र र कबुलियत अडामा आईपुग्यो भन्दा षवर मात्र सुनियो... १... बाट लकडि लिन्या माहाजन र कागतपत्र ली हात्रा सवारीमा चाडो आउन्दा काम गर भन्दा बेहोराको लेषिबक्स्याका बडापत्र आइपुग्दा सो लकडी विक्री गर्नालाई कागतपत्र माहाजनसमेत... १... का सवारी थपरघट्टासंम आयाको हुनाले हजुरबाट लेषिबक्स्याका बडापत्र र कबुलियत म भयाका ठाउंमा आइपुगेन तापनि हजुरबाट बक्स्याका कामदार कारिन्दा ली सुभचिन्तकका बुद्धिले भेटेसंमको कामकाज गर्नामा मेरो मंजुर छ कचहरीमा पुग्यापछि सो कबुलियतमा सहिछाप गरी हजुरमा चढाई पठाउन्दा काम गरंला गरीप्रवर देवीसंम केहि चलने छैन हात्रा दमले ढाकेसंम हजुरबाट बक्स्याका मद्दतले

पुगेसंम... १...को निमक संखी भरमगदुर गर्नेछु जो मर्जी...

शुभचिन्तक कपतान जीवनाथ पाध्याको चतुर्वेदोक्त शुभ आशीर्वाद स्वस्ति सतं सहस्रम्... ..

श्री जवरजंग

श्री जलेश्वर

१

२

अजि

उप्रान्त महाराज करुणानिधान प्रभू मेजर कपतान दशरथसिलाई पत्रि नेल ठोकी ल्याउनु भनी... १... पल्टनका हुदा सिपाही आउंदा निज मेजर कपतान फेला नपर्दा चौरिया र दरभंगातर्फ ... २... अमिनिका सिपाही ठाउंठाउंमा पठाइराख्याको छु सिपाही आयापछि जस्तो षवर आउला आफना पानीमा भेट्या सनदवमोजिम नेल ठोकी चलान गर्न्या र मोगलानाको पता लाग्यो भन्दा सोमाफिक विन्ति चढाईपठाउन्दा काम गरंला भन्दा सुद्धाको श्रावण शुदि १४ रोज ६ मा चह्लाई पठायाका अजिपत्रले जाहेर भयो हो हाल र दरभंगातर्फ जान्या सिपाही नजाउंदा न्यान आयेन भनि फेरि सिपाही १ पठायाको थियो अघि जाने सिपाही उहि बस्ती पछि जाने सिपाही फार्कि आउंदा निज सिपाहीका हात मजकुर मेजर कपतान दशरथसिले भाद्र वदि ७ रोज ७ मा मेरा नाउंमा लेख्याको चिठिको नकल यही अजिपत्रमा षामी चह्लायाको छु जाहेर होला मोगलानामा धरपकर गर्न नहुन्दा हुंदा अघि गयाको सिपाही निजका साथैमा छ ५।७ दिनभित्र निज मेजर कपतान दशरथसि आया भन्दा चलान गरी पठाउन्दा छु आयिनन् भन्दा सोमाफिक विन्ति जाहेर गरी पठाउन्दा काम गरंला निज मेजर कपतान दशरथसि मोगलानाको बाटो बरेबा निस्कन्या गरी जान्छन् कि भनी संकाले ताहाँबाट आयाका पल्टनियाँहरू भाद्र वदि ८ रोज १ का दिन याहाँबाट कल्यातर्फ गया पल्टनिया हिड्याका भोलिपल्ट निज मेजर कपतानको चिठी यहाँ आउंदा जाहेर गरी पठायाको छु जो हुकुम लेख्दा हरफको उचनीच भूलचूक क्षमा रही गातका कुसल पंगलसहित सिक्षाति करुणा भया सिर चह्लाई काम गरंला विज्ञ वर प्रभु चरणारविन्दयुगलेषु किमधिकम्

अजि
उप्रान्त गरिपरवर करुणानिधान प्रभु हजुरका गातका कुशल मंगलले मेरो प्रतिपाल उद्धार होला लेफटेन दिजमान घति क्षेत्रीसंग लेफटेन तेजमानसि थापा क्षेत्रीले लिन सामा कंपनी रु. १२०० छन् भन्या मुद्दामा इजहार टक्सारमा चढायाको छ तिम्ना मानिसलाई ताकिति गरी जहाँ छ पत्री कायम छ भन्या साउं सुतसमेत उठाइ यहाँ पठाइदिनु उजुर गर्छ भने निज लेफटेनलाई यहाँ पठाइदिनु भन्या मुद्दाको रुक्का दस्कत र हजुरबाट पठाइबक्स्याको बडापत्र आषाढ शुदि ८ रोज ५ मा दर्शन पाउन्त्या मात्र चौरियामा सिपाही पठायां पत्रियापछि अदालतमाफंत पठाइबक्स्याका रुक्का दस्कत बाची सुनाई रुपैया दिया भन्या रुपैया र निज लेफटेनलाई सिपाही साथ लगाई अदालत टक्सारमा पठाइदी हजुरमा जाहेर गरी पठाउला भन्या मुद्दाको श्रावण बदि ५ रोज ३ मा अजिपत्र चढाई पठायाकोले जाहेर भयो हो हाल निज लेफटेन दिजमान घति क्षेत्री चौरिया रह्याका छन् र सिपाहीले पत्री ल्याई सो रुक्का दस्कत बाची सुनाउदा म रुपैया दिन्या होइन मेरो उजुर छ येति २ मँहा वर्षा थामिदिनुहवस् र वाहांपछि नेपालमा गै फसेला गरुला भन्थ्या मैले रुक्का बडापत्र आयाकामा तिमिले रुपैया नदियापछि हामी थामन सक्तौ नौ नेपाल जाउ भनी सिपाही जगविरलाई निज लेफटेनका प्यादा लगाई आज जलेश्वरबाट चलान गरी पठायाको छु अदालत टक्कारमा दाषिल भयापछि सुब्बा रामनाथ उप्रेतिले जाहेर गर्न्याछन् ज्यादा गातका कुशल मंगलसहितको सिक्षाति करुणा वक्स भया सोबमो-जिम गर्दाहुं विज्ञवर चरणारविन्दयुगलेषु किमधिकम्

श्री ५ सर्कार

१

श्री ५ चीनवादशाह

२

अजि
उप्रान्त करुणानिधान मार्ग शुदि १५ रोजसौ लगायत पौष शुदि १५ रोजतक मँहा १ को स्याहा रपोट षडा गरी येस अजिका संग चढाई पठायाको छु दाषिल होला यहाँका अम्बा-हुरूबाट गोर्षाका काजि सौ गात ली आगे साल्मा चीनतर्फ आउन्त्या पालो हो विच बाटामा सडाइ सडाइ क्या छ कवी छ क्या हुकुम हुन्छ भनी ... २ ... का हजुरमा साधिपठायाको

फाल्गुन मँहाभरमा सो जवाफ आउला भन्छन् भनी अधि विन्ति चढायाको हो सो बेहोरामा बीच बाटामा ऋगडा लडाइ केहि छैन गोर्षाका काजि आउनु हुन्छ भनी ... २ ... बाट हुकुम भै आयो यो कुरा अम्बाहुरूबाट बाहिरफेरा जाहेर भयाको छैन भन्ने भित्री संक्षेप गल्वा गर्छन् औ हिजआज यहाँ ह्लासामा सांषे गुम्बाको लामालाई र अन्त गुम्बाका बडा बडा जान्ने लामाहरूलाई भोट सर्कारबाट फिकाई अनेक तरहको यज्ञ धर्म गर्छन् हातहतियार बन्दुक पनि होम गरी पोलन्या वनात सिठन कपरा चावल गहुं जौ तिल अरु जरिबुटीहरू र अंग्रेजको र गोर्षाली चिनियाहरूको मुर्ति बनाई यस्ता तरहसंग होम गरि पोलन्या बाहिरफेरा भने रोगव्याध नआवस् सान्त हवस् भन्ने धर्म गन्याको हो भन्छन् भित्री संक्षेप भन्या लडाइ साम्मे हवस् वैरी हटोस् भन्ने बेहोराको यज्ञधर्म गन्याको हो भन्छन् यो कुरो तहकियात हो हुकपातर्फ पनि फेरि ऋगडा उठ्न लाग्यो भन्छन् अधि मर्न्या डुकपाको काजि पुनवा भन्नेका भाईछोरा र अरु मतियारहरू मिली हिजआजको प्याडसुपुला भन्ने काजिसंग लडाई गर्न्या मतलव गरी पुनवा भन्नेतर्फका र प्याडसुपुला-पट्टिका डुकपाहरू यहाँ ह्लासामा बेपार गरी बस्याका थिया अधि मर्न्या डुकपाहरू सबै ह्लासाबाट डुकपातर्फ गवा प्याड-सुपुलापट्टिका मात्र ह्लासामा छन् अबउप्रान्त भैबुं साहा गन्धे गुम्वागुम्बाका वांडा गैहले रकसि जांड नषानु स्वास्नीको संगम नगर्नु धन धेरै हुन्याले जम्मा गरी नराख्नु वांडाहरूलाई चिया षुवाउनु धर्म गर्नु आफ्ना आफ्ना गुम्बामा बसि ध्यान पुजा पाठ गर्नु धन्ने बेहोराको सवाल भोट सर्कारबाट लेषि ह्लासा सहरका टोल टोलमा टांस्या औ गोर्षा ... १ ... को अफिम गैह माल असवाफ यहाँ धेरै रह्याको छ तपाइहरूका मुलुकमा भने आपसमा पनि बीच बीचमा अनेक तरहको ऋगडा उठन्त्या भयापछि गोर्षा ... १ ... को माल वितवल पर्ला तसर्थ यो माल चोरि भै वितवल पर्न्या छैन हामी जिम्मा लिन सक्तौ नौ भन्छौ भन्या यो अफिम गैह माल षाल्मा घोडा लगाई सेवानासम्म पुन्याई देउ भनी ४ काजिहरूसंग कुरो गर्दा चोरि हुन्या छैन भनी हामी जिम्मा लिन सक्तौ नौ भोट मुलुकका मालिक लामा गुरु हुन् उनको पनि चोरि हुन्छ बरु भोट सर्कारमा विन्ति पारी लमि फिकाई त्यो माल सेवानासम्म पुन्याउन्त्या काम हामी गरौला भन्ने जवाफ काजिहरूले अधि दिदा सो बेहोराको अजि

अधि हजुरमा बित्ति चढायाको थियाँ हिजआज फेरि कास्या-
लमा म गै १२ सालमा १० मुद्दाको अहद भै गोर्षा...१...
का वकिल ह्यासामा बस्तु कोठि पनि राख्नु भन्ने भयाको
हो आज र गोर्षा...१... को माल गैह्र हामी जिम्मा लिन
सक्तौ नौ भनि तपाईंहरूले भन्यापछि मेरा जियको जिम्मा
लिन सक्छौ कि वक्तौ नौ जिम्मा लिन सक्छौ भन्या म पनि
बस्याकै छु बस्नेछु सक्तौ नौ भन्छौ भन्या सो माल र मलाई
सेवानासम्म पुन्याइदेउ म जान्छु भन्ने कुरा मैले गर्दा तपाईं-
लाई कसैले दगा गर्न लाग्यो र तेसो भन्नुभयो माल अफिस
घनमा चोर लाग्छन् ज्यूमा चोर लाग्दैनन् अधि भयाका
अहदबमोजिम तपाईंका जियको जिम्मा भोट सर्कारबाट
अधिदेषि आजतक जिम्मा लियाकै छ केहि हुन्या छैन भन्या
र मेरा घरमा आई घरका भित्तामा तारो थापी हान्दा
घरका भित्तामा तारो थापि नहान मानिसलाई गोलि
लागला भन्न जाँदा गोलि भयाको बन्दुक मतिर फर्काई हान्न
लाग्दा सो बन्दुक हाम्रा मानिसले षोस्न लाग्दा याहांसम्म
भयाको बेहोराको पनि पुपँछे पाइन अरु पनि म बस्याको

घरवरिपरि आई गोली हाली भन्याको बन्दुक हान्दैछन्
तपाईंहरूका पनि बिचबिचमा ढगडा लडाई उठ्दैछ तिमी-
हरूतर्फका दुस्मन कसैका मनमा कुमति उठी यो वकिल
कपतानलाई चोरि दगा गरि मारिदिउं र वाह्रापछि गोर्षाको
र भोटको ठूलो लडाइ होला भन्ने कोहि दुस्मनले तेसो
गरे भने कसो होला भन्दा यो कुरा ता बढिया भन्नुभयो
मानिसको मत यसै हो भन्न सकिदैन यो ठूलो कुरो हो
लामा गुरु राजा लामा भोट सर्कारका भारदार अम्बाहरू ई
सवैसित भनी सल्लाहा गरी तपाईंको चित्त बुक्या र
नविग्रन्या बेहोरा हामी गरौला अँसे हामी ४ काजिहरूले
मात्र जवाफ दिन सक्तौ नौ भनी राख्याछन् येस कुराको
जवाफ पछि क्या दिन्छन् सो बुकी पछि बित्ति चढाउला
हिजआज यहाँको हालसुरथ यहिसम्म छ पछि जो परिअ-
उला बित्ति चढाउला सेवकका अजिका बेहोरामा घटवड
पन्याको होला क्षेमा करुणा राषिववस्याजावस् शुभमस्तु
शुभम्

प्रताप मल्लका पालाका पाँच अभिलेख

जगदीशचन्द्र रेग्मी

कान्तिपुरका राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लका माहिला छोरा प्रताप मल्ल ई. १६२३ मा जन्मेका हुन् । ई. १६३७ तिर चौध वर्षको हुँदा नहुँदा उनको राजनैतिक महत्व बढ्दै जान थालेको थियो । अनि १८-१९ वर्षको उमेरमा ई. १६४१ मा उनले शासन गर्न थालेका थिए । उनले ई. १६७४ सम्म जम्मा ३३ वर्ष शासन चलाएका थिए । मध्य र मल्लकालीन नेपाली इतिहासमा यति लामो अवधिसम्म शासन गर्ने राजा भएका थिएनन् । प्रताप मल्लको शासनकालको अर्को महत्वपूर्ण कुरा त्यस अवधिभरि काठमाडौं उपत्यकाभरि (र अरू ठाउँमा पनि) राजनैतिक र सांस्कृतिक जगजगी बढिरहेको देखिन्छ । यस कुराको अर्थ यस तथ्यबाट पनि प्रस्टिन्छ कि उनका आफ्नै र उनका पालाका गरी असीभन्दा बढी शिलालेख आजसम्म अनेक रूपमा थाहा पाइएका छन् र प्रकाशित भएका छन् ।

यस छोटो लेखको शीर्षकअनुसार कुराकानी गर्नुअघि प्रताप मल्लसम्बन्धी दुइटा कुराको चर्चा गर्न थाल्दछु । पहिलो कुरा त उनको साहित्यिक रचनाको जीवन्त रूपको विषयमा छ । सं. २०२६ मा पुराना पाण्डुलिपिहरू पाइने चोभमा भौतारिदा चाबेलका आपना परिचित पुराना सूजीकार वीरबलबाट एउटा पुरानो कापी भेटिएको थियो । त्यस कापीमा अनेक बौद्ध स्तोत्रहरू सारिएका थिए । ती स्तोत्रमध्ये एउटा चाहिँ प्रताप मल्लको थियो । त्यो स्तोत्र सिम्भूमा रहेको नेपाल संवत् ७७७ को शिलालेखबाट सारिएको रहेछ । जे होस् प्रताप मल्लको रचनालाई सारेर स्तोत्रसाहित्यमा ठाउँ दिइराखिएको यस साक्षीबाट ती राजाको दिगो मानिता रहेको कुराको फलको देखिएको छ ।

मैले चर्चित खोजेको अर्को कुरो हो प्रताप मल्लको नाउँ जोडिएको एउटा हिन्दी मिसिएको नेवारी गीत । यो

गीत काष्ठमण्डपनिवासी प्रसिद्ध वैद्य श्री गोपालज्यूको भयानक संग्रहबाट पाइएको हो । यो गीतको सिरपुछार तल सारिएबमोजिम छः-

राग पहडिया ॥ जति वाधा ॥
सप्त घनि नजिनि हेरो सुन्दर उधिया चाहे
पासप दतसि(?) निर वहेनो मारिनिच्छया निद्रायजा ॥
हाथे तोभे गोरति सुन्दर वखान अपवे चनते
अंगुच्छा पहिरि सुन्दर ।
ध्यान माता रोवरस ॥
राग पहडिया । गण्डलताले । इत्यादि ।
त्यसको पुछारमा लेखिएको छः-
प्रतापमल्लन सेया थ्वया अनुमान
च्छवि नूत भलेने जो अमृत मोडन् ॥

यस लेखको साथमा प्रताप मल्लका पालाका पाँच अभिलेख प्रस्तुत गरिएका छन् । २०२२ सालमा यी अभिलेखहरू पढेर राखिएका थिए, तर तिनको प्रकाशन गर्ने उचित औसर पाउन सकिएको थिएन । यी पाँच अभिलेखहरूमध्ये पहिलो चाहिँ नेपाल संवत् ७७३ को हो । यो अभिलेखको एक भाग मात्रैको प्रकाशन श्री शंकरमान राजवंशीले हालसालै प्रकाशित भएको कान्तिपुर-अभिलेख-सूची (पृ. ७६) मा प्रकाशित गर्नुभएको छ । दोस्रो अभिलेख चाहिँ यसिगालको हो र यसको एक भागको प्रकाशन पनि राजवंशीज्यूले (ऐजन, पृ. ६९) मा गर्नुभएको छ । उहाँले यस अभिलेखको मिति नेपाल संवत् ७६७ पढनुभएको छ, मैले चाहिँ ७७७ पढेको छु । यस लेखको पुछारमा तेस्रो

★ "पुरातत्व प्रकाशन माला" अन्तर्गत पुरातत्व विभाग (राष्ट्रिय अभिलेखालय) द्वारा प्रकाशित ।

संख्यामा राखिएको अभिलेखको पनि केही भाग छापिएको छ (ऐजन, पृ. ८४-८५) । यस अभिलेखको ऐतिहासिक महत्त्वबारे यस परिचयपछि विचार गरिनेछ । चौथो र पाँचौं संख्याका अभिलेख चाहिँ अप्रकाशित ठानेको छु । अब अरू कुरा भन्नुअघि योटा कुरा भन्न चाहन्छु—प्रतापमल्ल र उनका पालाका गरी आजसम्म ९० भन्दा बढी शिलालेख र अभिलेख पाइएका छन् । एउटै राजाको नाउँमा यत्तिका अभिलेख संसारमा कुनै राजाको पाइएको छैन जस्तो लाग्दछ ।^१ अभिलेखबाहेक प्रताप मल्लको टुक पनि यत्तिकै पाइएका छन् ।

यस छोटो लेखको पुछारमा राखिएको तेस्रो संख्याको अभिलेखको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको कुरा माथिनै चर्चा गरियो । त्यहाँ त्यसो भन्नाको एउटै कारण त्यस शिलालेखका थालनीमा अर्थात् राम्रा श्लोक लेखिएकोले हो ।

यस शिलालेखको पहिलो श्लोकको रूप हेर्दा जसमा गणेशको स्तुति गरिएको छः—

दुर्गात्तुंगस्तनतटगलद्वयमृग्याशयो यः
क्रीडालोलत्करतलयुगेशानवलेशापहारी ।
ग्रस्यत्कैशात्तिदशतटिनी नीरससिक्तदेहः
फूकोराप्तः करिपतिमुखः पातु युष्मान् गणेशः ।

प्रताप मल्लको उपाधि 'कवीन्द्र' अनुसार उनले थापन लगाएका अनेकन अभिलेखमा अजड-अजडका श्लोकहरू, स्तोत्रहरू लेखिएका छन्, तर तिनमा जुन किसिमको कृत्रिमता देखिन्छ त्यसको तुलनामा यो योटा श्लोकलाई अघि सारे ज्यादा बित्यास परोइन भन्ने ठानेको छु । यस श्लोकलाई उछिन्ने यस शिलालेखको दोस्रो श्लोक छ जो तल सारिएबमोजिम छः—

१. यस लेखसार्थ प्रताप मल्ल र उनका पालाका प्रकाशित शिलालेख र अभिलेखको विवरणसमेत प्रस्तुत गर्ने इच्छा गरिएको थियो । केही कारणवश त्यसलाई अहिले प्रस्तुत गर्न सकिएन । त्यसको विवरण समग्र भएपछि विद्वान्हरूसमक्ष प्रस्तुत गर्नेछु ।

नेपालमण्डलमनोहरमण्डना या
श्रीमत्पुरी पशुपतेः पशुपाशहर्तुः ।
श्रीवाग्मती सुरधुनीव धुनोति पापं
यत्रास्तु (?) सा सकलमंगलदा नराणाम् ॥

यो श्लोकको तुलनात्मक अध्ययनका लागि मल्लकालका सयौं अभिलेखहरूको ठेली अघि सार्नुपर्ने हुँदा र यो श्लोकलाई पाठकसामु राख्ने हतपतले गर्दा व्यक्तिगत ढिपीलेनै ऐतिहासिक महत्त्वको छ भनी पछि चिन्तन चाहन्छु । तर, त्यस श्लोकको थालनीका दुइ हरपको भनाइ देउपाटनको तारीफ गर्नु हो । तैपनि त्यसमा देउपाटनको साइनो नेपाल र भगवान् पशुपतिसँग घति सजिलोसंग जोरिएको छ । अभिव्यक्तिको यो सरलतालाई अक्षरहरू खियाई-खियाई जबर्जस्ती गर्नुसाटो मनमनै गम्नु बेश छ । प्रताप मल्लले लेखेका सयौं श्लोकलाई यसले उछिनेको छ भनेर फेरि पनि भन्दछु । यति राम्ररी नेपालको उल्लेख प्रताप मल्लले समेत गर्न सकेका छैनन् । अनि श्लोकका बाँकी दुइ हरपमा वाग्मती नदीलाई आकाशगंगा (स्वर्गङ्गा) संग दाँजिएको छ, अनि तिनले मानिसहरूलाई भएभरिका असल (मंगल) कुरा दिने गरिन्छन् भनेर तिनको तारीफ गरिएको छ ।

प्रताप मल्लले आफ्नै तारीफ गर्न जति वर्ष (बीसौं वर्ष ?) र जति हुँगा खियाए त्यसको साटो यस अभिलेखको योटा श्लोकले उनको हुनसम्मनको बयान गरी मिति पुःयाई-दिएको छ । मिति पुःयाएको छ छैन तपाईं नै हेर्नुस्ः—

नानार्थशास्त्रसकलार्थकलाकलापी
श्रीमत्प्रतापनृपतिद्वरणी कवीन्द्रः ।
सम्पक् प्रशासतितरां विनयेन नीत्या
प्रीत्या प्रजाः किल यदा स्वसुतानिवोपि ॥

पशुपतिमन्दिरका भैरवी सुधुरीदासले मरेका आफ्ना छोरा विश्वनाथदासको नाउँमा गणेशमूर्तिको जीर्णोद्धार (?) गरेको सम्झनामा थापिएको यो अभिलेखका श्लोकका लेखकको हुनु यस प्रश्नको जवाफ त्यसमा लेखिएको छैन । मरेका

छोराको सम्झनामा आफै सुपुरीदासको भावना जागेको पो हो कि ? कसले भन्न सक्ने ? ३१४ वर्षअघिको कुरो ।

शिलालेख हो । यो अभिलेख दुइ फीट चार इन्ची जति अग्लो र दस इन्ची जति चौडा हुंगामा लेखिएको छ । सिरानमा बीचमा चैत्य र त्यसको दाहिने-देब्रे चन्द्रमा र सूर्यका चित्र कोरिएका छन् । यसमा संवत्-७७३ (ई. १६५३) लेखिएको छ ।

शिलालेख संख्या-१

चाबेल स्तूप

चाबेल स्तूपको गर्भमुन्तिर लहरै राखिएकामध्यको यो

अभिलेख

१. ॐ नमः श्रीवज्रघातवे ॥ नमः... श्रीपरमादिरूपिणे
- २...मूर्त्तये ध्यानकन...पदार्थकारिणे ... स्तुतस्य श्री
३. वज्रघातवे ॥ ॥ सम्वत् ७७३ वैशाखमासे शुक्लपक्षे
४. तृतीयाया तिथौ मृगशिरनक्षत्रे शुद्धयोगे यथाकरण मु-
५. (हु) त्रे बुद्धवासरे मेषराशिगते सवितरि वु (वृ) षराशिगते चन्द्रम-
६. सि श्वदिन कुन्हु श्री ३ वज्रघातु चैत्य जीर्णोद्धारण याडा व अ-
७. होरात्र जज्ञ अग्निस्थापन याडादिन जुरो ॥ सम्वत् ७७३
८. वैशाखमासे शुक्लपक्षे चतुर्थि प्र पंचम्या तिथौ आद्रा नक्षत्रे
९. धृतियोगे यथाकरणमुहूर्त्ते बृहस्पति वासरे मेषराशिगते स-
१०. वितरि मिथुनराशिगते चन्द्रमसि श्वदिन कुन्हु अहोरात्र जज्ञ
११. दशकर्म संपूर्णा दिन जुरो राजाधिराज श्री २ प्रताप मल्लदेव-
१२. स्य विजयराज्ये देवपट्टनस्थाने पचप्रमान अभिसिह पि-
१३. राग सूर्जसिह क्रियाकर्त्ताया कयं... मस... वाहार वजाचा-
१४. र्यं ज्ञानचन्द्र उपाध्या सिक्वमगुडि वजाचार्य्य श्रीजिनदेव क-
१५. र्मर्चाचार्य्य मवशेवाहार वजाचार्य्य श्रीमणिपार थकारिण
१६. श्रीजरख दानप्रति श्रीदेवपत्तन महानगरे इन्द्रराच्छे
१७. त्वर मंदुच्छे महाधिवासिन शाक्यभिक्षु श्रीजितपार प्रथमभार्य्या रम-
१८. णा द्वितियभार्य्या जयवा प्रथमपुत्र जिवचन्द्र द्वितियपुत्र देव ति-
१९. तिय पुत्र जिनिदेव चतुर्थपुत्र गुणपार पचमपुत्र गुणचन्द्र ष-
२०. ष्टमपुत्र मध्यदेव जिवचन्द्रस्य भार्य्या पुंदरीका चितायाक चा-
२१. वहिरिया शाक्यभिक्षु श्री गुणज्योतियया रगण हिति यंता शा-
२२. क्यभिक्षु श्रीजयराज शाक्यभिक्षु श्रीधर्म गोरो देवर त्वार दगु
२३. धर्सकीर्त्तिन गुरु भारा भच्छ...यात दयके मारक्य दोहोर यागे
२४. ... दवर त्वार दं धर्मकीत्तु... वादित्व... कासिराम थुति
२५. चितायाक जुरो ॥ भाखा ॥ शाक्यभिक्षु श्रीजितपारभ ध्व श्री ३...
२६. त धातुचैत्य कुसाधनयात मावातु धि वु ख १ दोहोरपा जुरो

२७. दंगुरि चन्द्रकीर्तन मोहोर टंका ५ दोहोरपा जुरो ॥ ध्वया
 २८. वरसान दंसच्छपार वुसाधनयायमार जुरो ॥ थुति पुण्यन
 २९. जजमानानां आयु आरोग्य जनधन सतान वृद्धिरस्तु परत्र मोक्ष-
 ३०. राभा भवतु ॥ शुभ दानपति चंद्रकीर्तन... ..
 ३१. तोया जुरो वुसाधन कुन्हु दंसच्छयात ... हुरड-
 ३२. च्छायमार दानपति जिनपारन वुसाधन सजा-
 ३३. कि फं नह्य जायुच्छिच्छापमार जुरो ॥ चितायाक
 ३४. जयसिंह भारो ॥ शुभ मंगलं भवन्तु ॥ शुभं

शिलालेख संख्या-२

सिम्भूडांडोको उत्तरछेउ चौर

सिम्भूडांडोको उत्तरपट्टिको फेदीमा चौरमा रहेको
 १ हात १ बिता जति अग्लो र मुडिहात चौडा हुंगाको

फलेकमा यो अभिलेख लेखिएको छ । अभिलेख लेखिएको
 भाग चाहिँ ७ अम्मल जति छ । फलेकको सिरानमा स्तूप,
 चन्द्रमा र सूर्यको चित्र कोरिएको छ । अभिलेखमुन्तिर
 बाच्छालाई दूध चुसाइरहेकी गाईको चित्र कोरिएको छ ।
 यसमा संवत् ७७७ (ई. १६५७) लेखिएको छ ।

अभिलेख

१. ॐ शुभ ॥ श्री श्री जयप्रताप मल्लदेव प्रभु थाकुरस
२. विजयराज्ये जवशि ॥ गोमाता प्रीत्याथे नक्षत्र सुक्ल दश
३. जोजमान द्वाहृतोल महजुन जुवराजन गोग्राम (?)
४. वूनके... सम्बत् ७७७ वैसाख कृष्ण द्वितिया श्रवण न-
५. क्षत्र सुधजोगे । अंगाल बाल मत्र संक्रान्ति दिने शुभ ॥

अभिलेख संख्या-३

देउपाटन गणेश स्थान

देउपाटन जयवागेश्वरी स्थानबाट पशुपतितिर जाने
 देउपट्टिको मूल सटकको मुहानमै दक्षिणपट्टि फर्केको गणेश-

स्थान छ । त्यसै स्थानको बाहिर पूर्वपट्टि पर्खालमा दक्षिणपट्टि
 फर्काएर यो शिलालेख टाँसिएको छ । अभिलेख लेखिएको
 हुंगे फलेक एक हात अग्लो र १ बिता ४ अम्मल जति चौडा
 छ । फलेकको सिरानमा बीचमा शिवलिंग र दुइतिर चन्द्रमा
 र सूर्यका चित्र कोरिएका छन् । शिवलिंगमा माला लाइ-
 एको छ । यसमा संवत् ७७७ (ई. १६५७) लेखिएको छ ।

अभिलेख

१. श्रीगणेशाय नमः ॥ दुर्गातुंगस्तनतटगलद्दग्धमृग्याशयो यः
२. व्रीडालोलत्करतलयुगेशानक्लेशापहारी । प्रस्यत्केशात्तद्दशतटिनी
३. नीरसंसिक्तदेहः फूल्कोराप्तः करिपतिमुखः पातु युष्मान् गणेशः

४. नेपालमण्डलमनोहरमण्डलाया श्रीमत्पुरी पशुपतेः प्रशुपाशह-
५. त्तुः श्रीवागवती सुरधुनीव धुनोति पापं यत्रास्तु सा सकलमंगलदा नरा-
६. पां ॥ नेपालहायन नगावर्कपर्वतोके १ ममर्गो सिते हरसुतस्य ति-
७. थिप्रयुक्ते । विस्कम्भयोगकमधामसुजीव वारे विच्छस्थिते दिनपत्ते शु-
८. भसूचकेस्मिन् ॥ नानार्थशास्त्रसकलार्थकलाकलापी श्रीमत्प्रतापनृपतिर्द्व-
९. रणी कवीन्द्रः । सम्यक् प्रशासतितरां बिनयेन नीत्या प्रीत्या प्रजाः किल
१०. यदा स्वसुतानिवोपि ॥ तदा मनोरमस्थाने विमलदेवपट्टने गणेशप्र-
११. तिमायुक्तपट्टिका जीर्णकोद्धृता ॥ तत्पट्टनीय सुषुरीदासेन दिवसे
१२. शुभे । मृतपुत्र विश्वनाथदासस्वर्गफलेऽपुना ॥ ॥ अतः परं
१३. देशभाषा ॥ श्रेयोस्तु सम्बत् ७७७ मार्गशीर्ष कृष्णपक्ष षष्ठी तिथि
१४. मघानक्षत्र विस्कम्भयोग वृहस्पति वार श्वकुन्हु श्री ३ पशुपति-
१५. या भंडिर सुपूरी भारोन थवसिक काय विश्वनाथयात स्वर्गका-
१६. मनान श्व गणेशमूर्ति दया वचोड फले जीर्णद्वार (णोद्वार)विधिन् य-
१७. ज याडा व प्रतिष्ठायाडा जुरो ॥ ॥ शुभमस्तु सर्वदा ॥ ० ॥

शिलालेख संख्या-४

सिम्भूस्तूपको आंगन

सिम्भूस्तूपको आंगनमा पश्चिमपट्टि रहेको घरको पेटीमा लहरै केही शिलालेख राखिएका थिए (हिजोआज ती कुन कुनामा राखिएका छन् सोधखोज गर्दा पत्तो पाउन सकिएन) । त्यसै लहरमा मुडि हात अग्लो र एक बित्ता

चौडा हुंगे फलेकमा यो शिलालेख लेखिएको छ । फलेकको माथिहलो आधाभाग जतिमा बौद्धमूर्तिहरू बनेका छन् । अघि सारेर ल्याएको कापीमा अभिलेखको छैठौं हरपको आधा भागपछि च्यातिन गएकोले र हिजोआज अभिलेख त्यस ठाउँबाट सारेर अन्तै लगिएकोले त्यसपछिको हरप छोडनुपर्नेकोमा पछुताउ परेको छ । यसमा संवत् ७८१ (ई. १६६१) लेखिएको छ ।

अभिलेख

१. सम्बत् ७८१ माघमासे शुक्रपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ पुनर्वसुनक्षत्रे आयुस्मा-
२. न् योगे यथाकरणमुहुत्रे शुक्रवासरे मकारराशिगते सवितरि कवर्कटरा-
३. शिगते चन्द्रमसि श्व दिन कुन्हु श्व श्री ३ वजघातुचैत्य प्रतिष्ठा याडा श्रीका-
४. न्तिपुरी महानगरे राजाधिराज श्री २ कवीन्द्र जयप्रताप मल्लदेवस्य वि-
५. जयराज्ये दानपति मखनत्वलके भन्छे यौता स्थापित रामदेव भारो प्रथम
६. भाय्या रोहिनी द्वितिय भाय्या इत्यादि

शिलालेख संख्या-५

विजयेश्वरी स्थान

विजयेश्वरी स्थानको आंगनमा थापिएको यो अभिलेख

अढाई फीट जति अग्लो र १ फुट जति चौडा हुंगे फलेकमा लेखिएको छ । फलेकको सिरानमा बीचमा थोटा माला र त्यसको दुइतिर दुइटा सडिका चित्र कोरिएका छन् । यसमा नवौं र दसौं हरपमा गरी सिलोकमा मिति लेखिएको छ

१ शाके ? (कान्तिपुर-शिलालेख-सूची, पृ. ८४) ।

जसलाई स्पष्ट गर्न अष्टेरो परेको छ (यो संवत् ७७१ को पो हो कि ?) ।

अभिलेख

१. ॐ नमः ॥ श्रीविद्याधरी देव्यै । नत्वा देवी रूपी सचरखगचरी सूर्यमध्यस्थ तेज्यान वु-
२. द्वञ्च डाकिनी वै सकरपरगणं ष्यातवान्विश्वमाताः । मर्त्यं नेपालखण्डे विजेय-
३. तु सुखदा उद्धं उद्धृत्य भूतां तस्मै (स्यै) देव्यांघ्न सन्ति प्रविशति सुखदा पातु मां
४. बुद्धडावनी (?) ॥ प्रज्ञाचार्य कुशलदेवौ प्रमुखादि अष्टदशैः । प्रतिमासे रुद्रतिथे
५. शेवाचर्चयाम्यहं दृढं ॥ संपूर्णैण त्रिवर्षेण विभुति फलमाप्नुयात् । तत्रोद्भव
६. हृदि (?) पुण्यदृष्ट्या देख्याङ्गजीर्णकं ॥ मदनोपमदेहस्य दृष्ट्या अशालनिर्णया रं-
७. गारोह करिष्यामि सर्व्वं सत्वार्थहेतुना ॥ चतुर्थाह्निकृतं यज्ञः प्रतिष्ठा च क-
८. रोम्यहं । विघ्नोत्सारैर्युतैः भूयैः यथोक्तं पदशाधनं ॥ विभुः पुषि (?) शान्तिकामा
९. सप्तति शतगानना । अर्चामि गणचक्रम्वा राजादिभयहेतुना ॥ अब्दमेक मु-
१०. णि सप्त शुक्ल माघपञ्चमि । उत् भद्रे गुरुवारे करोमि यज्ञः पूर्णकं ॥ अथ
११. पर देशभाखा ॥०॥ महाराजाधिराज श्री श्री जयप्रताप मल्लदेवस्य विज-
१२. यराज्यः ॥ श्रीकाष्ठमण्डपमहानगरे मं ... तोरक तरमलमहाविहारः ख-
१३. ण्डचुक ... ताच्छे वज्राचार्य श्रीकुणलदेव भाजा चार्या श्री ... वप्रमुख-
१४. न वज्राचार्य जि (न ?) पार व (जा) चार्य्य जुगा ... नो...
१५. न्द्र वजाचार्य्य

नुवाकोटमा उपलब्ध ऐतिहासिक उपकरण ।

नुवाकोट भैरवीको छत ।

वि. सं. १८७१ को अभिलेख ।

शाङ्करमान राजवंशी

परिचय:-

श्री जनरल भीमसेन थापाले श्री गीर्वाणयुद्धविक्रमका पालामा वि. सं. १८७१ आषाढ वदि ११ रोज ३ मा नुवाकोटका भैरवी मन्दिरको छत बनाई सो छतमा अभिलेख कुंदाएका र सो छत बनाउंदा नुवाकोटका धामीलाई भोजन पनि गराएका थिए भन्ने कुरा सो अभिलेखमा व्यक्त गरिएको छ ।

मूल:-

श्री मद्गीर्वाणयुद्धेन नृपेणानाधिता परा ।
प्रसन्ना भैरवी देवी युद्धदत्ताज्ययप्रदा ।

स्वस्ति श्री सम्बत् १८७१ साल मिति आषाढ वदि ११ रोज ३ श्री भैरवीप्रति सुवर्णछलना श्री मन्महाराजाधिराज गीर्वाणयुद्धविक्रम साह विजयराजे श्री जर्नेल भिमसेन थापा मार्फत धामिभोजन..... कुभम् ।

टिप्पणी:-

त्यस बेला नेपालको अंग्रेजसंग युद्ध हुने निश्चितप्रायः भइसकेको थियो । किनभने नेपालले पश्चिमको पहाडी प्रदेश कुमाउं र गढवाल आफ्नो राज्यमा मिलाइसकेको थियो । अंग्रेजले भारतमा आफ्नो बस्ती बसाउन अनुकूल पर्ने कुमाउं र गढवाल नेपालराज्यभित्र परिसकेको हुनाले त्यसमा अंग्रेजको आखाँ गढेको थियो । वि. सं. १८७० मा ब्रिटिश पार्लियामेण्टमा भारतमा अंग्रेजको उपनिवेश बढाउने

कुरा निर्णय भएको हुंदा त्यही वर्षको अन्त्यतिर अंग्रेजले निहुँ थापी विवादास्पद विषय भइरहेका बुटवल जिल्ला आजका २५ दिनभित्र नेपालले छोड्नू भनी नेपाल सरकारलाई १ पत्र र नेपालले बुटवल जिल्ला छोडेन भने जवरदस्ती कब्जा गर्नु भनी गोरखपुरका जिल्लाधीशलाई आदेश पत्रि पठाएका थिए । नेपाल सरकारतर्फबाट गएको जवाफ अंग्रेज कहाँ पुग्न नपाउंदै अंग्रेजका सेनाले बुटवल कब्जा गरे । यस घटनाले नेपाल र अंग्रेजमा परस्पर वैरभाव भयो । अनि वि. सं. १८७१ जेठमा खटिएर गएका नेपाली सैन्यले बुटवलबाट अंग्रेजी सैन्यलाई हटाइदिए । यसैताकाको यो अभिलेख हो । त्यसैले यस अभिलेखमा "राजा श्री गीर्वाणयुद्धले आराधना गरिएकी युद्धमा जीत गराइदिने भैरवीदेवी प्रसन्न होऊन्" भन्ने भावको श्लोक अंकित गरिएको छ । त्यही भावनाले नै होला धामीभोजन लगाएको पनि ।

रणभुवनेश्वरको घण्टाभिलेख ।

वि. सं. १८८२ को ।

परिचय:-

श्री रणोद्यत शाहले फिर्केपमा रणभुवनेश्वर महादेवलाई वि. सं. १८८२ मार्ग कृष्ण १० मा घण्टा चढाएका थिए । सो घण्टा रणभुवनेश्वरको मन्दिरमा रहेको छ । उक्त घण्टामा उल्लिखित यो अभिलेख हो ।

मूल:-

स्वस्ति श्री शाके १७४७ सम्बत् १८८२ मिति मार्ग

कृष्ण दशम्यां तिथौ हस्त नक्षत्रे सोभाग्य योगे सोम वासरे तस्मिन् दिने श्री ५ रणभुवनेश्वर प्रति गरी श्री रणोद्यत शाह श्री भुवनकुमारीदेवीले चह्यायाको घंट हो शुभम् ।

टिप्पणी:-

यी रणोद्यत शाह श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रमका वैमाचुक दाज्यू हुन् । वि. सं. १८५५ फाल्गुनमा रणबहादुर शाहले आफ्नी प्रेयसी कान्तिवतीपट्टिका छोरा गीर्वाणयुद्धविक्रमलाई राजगद्दीमा राख्दा त्यस बखत गीर्वाणयुद्धविक्रम डेढ वर्षका मात्र थिए । त्यसै बखत रणबहादुर शाहले आफ्नी पत्नी सुवर्णप्रभापट्टिका छोरा यी रणोद्यत शाहलाई पनि मन्त्रिमण्डलमध्येमा एक मन्त्री बनाइदिएका थिए । त्यस बखत रणोद्यत शाह पनि करीब ३।४ वर्षका मात्र थिए । यिनै रणोद्यत शाहले नुवाकोट देवीघाटपारि फिर्केपमा आफू र आफ्नी पत्नी भुवनकुमारी सहित भई रणभुवनेश्वर महादेव स्थापना गरी उनलाई वि. सं. १८८२ मार्ग कृष्ण सोम वारेमा घण्टा चढाएका हुन् ।

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहको रुक्कापत्र ।

वि. सं. १८८३ को ।

परिचय:-

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहले पश्चिम १ नं. नुवाकोटका धामी, चौधरी, नेवार, प्रजा, गैहका नाउंमा गरिदिएको यो रुक्कापत्र हो । यस पत्रमा नुवाकोटका धामी, चौधरी, नेवार, प्रजा गैहलाई नुवाकोटमा घरवार गरी बस्नु अन्त नजानू भनी श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहले स्थिति बन्देज गरिदिएको कुरा छ । यस पत्रको नक्कल नुवाकोटका द्वारे श्री गणेशकुमार शाहीको सौजन्यबाट प्राप्त भएको हो ।

मूल:-

श्री दुर्गा

श्री देवी

स्वस्ति श्री मन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का
आगे नुवाकोटका धामी, चौधरि, नेवार, प्रजा गैहप्रति
तिमिहरूलाई नुवाकोटमा वस्ता केहि कुराको पनि बन्देज

वांधियेन भनी जत्रतत्र गै घर हालि वस्याका रह्याछीं अब
र तिमिहरूको रितिस्थिति थाभिवकस्याको छ आफना वाल-
बच्चा लि नुवाकोट आइ घर बनाइ बस तिहार मानि
व्यासि झरि पसल लगाइ वेपार गर्नु यात्राको पूर्णमासी
मानी नुवाकोट गाउं चढि आफना आफना घरमा आइ बस्तु
भनि बन्देज वांधिवकस्यौं जो बन्देज नाधि बसौला सो डडाइ
मागौला इति सम्एत् १८८३ श्रावण वदि २ रौज ६
शुभम्.....

मार्फत भक्तवीर थापा

मार्फत भीममेन थापा

मार्फत प्राण शाह

मार्फत उदय गिरि

मार्फत बालनरसिंह

मार्फत दलभंजन पांडे

मार्फत रणोद्यत शाह

टिप्पणी:-

वि. सं. १८७३ मा गीर्वाणयुद्धको मृत्यु हुंदा यी राजेन्द्र-
विक्रम ३ वर्षको उमेरमा राजगद्दीमा बसेका हुन् । यस
बखत १३ वर्षको उमेर पुगेको छ । यिनताका भीमसेन
थापानै विशेष राजकाजसंबन्धी कामकारवाई गर्दथे । यस
कारण उक्त थितिबन्देजको तजवीज राजेन्द्रविक्रमका नाउं-
बाट रुक्कापत्र गराएको हुन सक्दछ । यस रुक्कापत्रमा
मार्फतवालाहरूमा भीमसेन थापा पनि छन् ।

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहको लालमोहर ।

वि. सं. १८९४ को ।

परिचय:-

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहले महन्त केशर वनलाई गरि
दिएको यो लालमोहर हो । यसमा देवपाटनका मठमा परा-
पूर्वकालदेखि चलिआएको रीतसित मठको धर्म चलाई
मठको खेत, डिही, बरि भांडावर्तन आदि आफ्ना खातिर-
जामासंग भोग गर भनी केशर वनलाई महन्त्याइ दिएको
कुरा छ । यो पत्रको तकल नुवाकोटका धामी हरिमातृसि
दंगोलको सौजन्यबाट प्राप्त भएको हो ।

मूल:-

स्वस्ति श्री गिरिराज चक्रचूडामणि नरनारायणेत्यादि विविध वीरुदावलिराजमान मानोन्नत श्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराज राजेन्द्रविक्रम शाह वहादुर सम्सेर जंग देवानां सदा समरविजयीनाम्... .. आगे केशर वनके अघि तिम्रा गुरुवाज्या वलदेव वन महत्तले ...१... प्रीति गम्पाको देउपाटनको मठ षेत डिहि वारि कमारां कमारी भांडावर्तन असामि लहनागहना मालमालियेत जो भयाको सवै लेषि आफना जेठा चेला वालकृष्ण वनलाई दियाको रहेछ गुरुले लेषिदियावमोजिमको सहि थामि...२... बाट लालमोहर गरिवक्सनुभयाको रहेछ सोवमोजिम महत्त वालकृष्ण वनले आफना जेठा चेला केशर वनलाई दियाको रहेछ सोहि सहि थामि केशर वनलाई महत्त्याइ वक्स्यौ परापूर्वका रितिसित मठको धर्म चलाई आफना षातिरजामासंग भोग्य गर इति सम्बत् १८९४ साल मिति फागुन शुदि ३ रोज ३ शुभम्... ..

मार्फत रणजोर थापा रुजु तारानाथ अज्यालि
मार्फत श्री रंगनाथ पण्डितराज रुजु दलभंजन पाडे

दिष्पणी:-

यस बखत भीमसेन थापा विषमुहाको आरोप लागी नजरबन्दीमा थिए । त्यसकारण मार्फतवालाहरूमा भीमसेन थापा रहेका छैनन् । यस बखत राजेन्द्रविक्रम पूरा युवक समर्थवान् भइसकेका छन् । त्यसकारण यो लालमोहर राजेन्द्रविक्रमकै तजवीजले गरिदिएको हो भन्ने कुरामा शंका हुंदैन । यिनताका राजगुरु पण्डितराज रंगनाथको प्रभाव राजदरवारमा भइसकेको थियो । त्यसकारण मार्फतवालामा रंगनाथ पनि रहन आएका देखिन्छन् ।

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहको रुक्कापत्र ।

वि. सं. १८९६ को ।

परिचय:-

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहले पश्चिम १ नंवर नुवाकोटका भीभारदारका नाउंमा गरिदिएको यो रुक्कापत्र हो । यस पत्रमा उद्विमोजिम परिआएको काम तदवीर भै गर्नु भन्ने बन्देज गरिदिएको कुरा छ । यस पत्रको नक्कल नुवाकोटका

द्वारे श्री गणेशकुमार शाहीको सौजन्यबाट प्राप्त भएको हो ।

मूल:-

स्वस्ति श्री मन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का आगे नुवाकोट भरअवलका थरघर औ भरभारदारका छापछप्यालि चार वर्ष छतिस जातप्रति दवारबाट कटवालले औरा सदा दवारमा सामेल भै उद्विमोजिम परिआयाको काम तदविर भै गर्नु भन्ना बन्देज बाधिवक्स्यौ जो सामेल नभै लपनछपन गरि हहिमायतमा लागौला तसलाई भारि डंड सासना होला सो वृद्धि लेष्यामाफिकको चेतन्य राषि कटवालले औरा सदा नुवाकोट दवारमा सामेल हुन्या काम गर ईति सम्बत् १८९६ साल मिति पौष शुदि ११ रोज ४ शुभम्

रुजु पुष्कर शाह मार्फत कुलराज पाडे

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहको अर्को रुक्कापत्र ।

वि. सं. १८९६ को ।

परिचय:-

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहले पश्चिम १ नंवर नुवाकोटका द्वारे कटवाललाई गरिदिएको यो रुक्कापत्र हो । यसमा द्वारेमार्फत मोहीलाई खेत कमाउन लाउनु । मोहीले ३ साल दुबैबोटी बाली खाई चौथा सालदेखि धनीबोटी हाप्पा हजुरमा दाखिल गर्नु द्वारेले मोहीबाट खेत नखोस्नु । खोली पहिरो गई खानगीमा खेत नपुगे गेर्खुटारको बाँयो बगर अवाद गरी भर्ना गरी खानू भन्ने कुराको उल्लेख छ । यस पत्रको नक्कल नुवाकोटका द्वारे श्री गणेशकुमार शाहीको सौजन्यबाट प्राप्त भएको हो ।

मूल:-

श्री दुर्गाज्यू

स्वस्ति श्री मन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का आगे नुवाकोट जिल्लाभरका विहोटा विराउदासा अघि पनि नुवाकोटका द्वार्यामार्फत विराउना विराउन्या मोहिले

त्रिसाला दुवैवोटि बालि षाई चौथा सालदेखि घनिबोटि
हाम्रा हजुरमा सालबसाल दाखिल गर्नु विराज्यालाई घेत
षोसमोस नगर्नु भन्या वन्देज वांघिवकस्यौं औं द्वारि कटुबालि
षानगिका घेतमा षोलो पैहोले षाई षानगिमा घेत नपुग्दा
नेर्षुटार बाको मुर्ति १।४० वगर विह्राई भर्ना गरि षानु
भन्या मोहर गरिवकस्यौं इति सम्बत् १८९६ साल मिति
षौष शुदि ११ रोज ४ शुभम्

रुजु पुष्कर साहा रुजु फत्यजंग साहा
मार्फत कुलराज पांडे रुजु प्रसादसि वस्त्यात

टिप्पणी:-

यिनताका रंगनाथको सट्टा पुष्कर शाहको प्रभाव राज-
दरवारमा भइसकेको थियो । त्यसकारण रुक्कापत्रको रुजुमा
पुष्कर शाह देखापर्न आएका छन् । रंगनाथ रुजु तथा
मार्फतमा रहन आएका छैनन् । यिनताका राजदरवारमा
भारदारहरूको बराबर विघटन भइरहन्थ्यो ।

चौतरिया पुष्कर शाहको पत्र ।

वि. सं १८९७ को ।

परिचय:-

चौतरिया पुष्कर शाहले पश्चिम १ नंबर नुवाकोटका
जमादार मणिराज थापालाई लेखेको यो पत्र हो । यस
पत्रमा नुवाकोटभैरवीको गूठीका जग्गाको अधिदेखि गादी-
मुमारख नलिइआएको हुनाले अहिले पनि नलिनू भनी
लेखेको कुरा छ । यस पत्रको नक्कल नुवाकोटका धामी
हरिमानसि दंगोलको सौजन्यबाट प्राप्त भएको हो ।

मूल:-

श्री भैरवी १

स्वस्ति श्री मच्चौतरिया पुष्कर शाहकस्य पत्रम्
आगे जमादार मनिराज पाध्याके आसिस उप्रान्त नुवाकोटका
...१...का गुठका जग्गामा अधि परापूर्वदेखि सर्वरकम
गादिममारष चुमावनस्मेत लाग्याको रहेनछ यो सालमा
पनि नलिनू भनि हुकुम भयाको छ तसर्थ ...१...गुठका

जग्गाभरमा चुमावन तहसिल नगर इति सम्बत् १८९७
साल मिति कार्तिक वदि ८ रोज १ शुभम्

टिप्पणी:-

यी पुष्कर शाहका हातमा राजकाजसम्बन्धी काम
आउनाको पूर्वरूप के छ भने महारानी त्रिपुरसुन्दरीदेवीले
भीमसेन थापालाई सहयोग गर्दथिन् । त्रिपुरसुन्दरी छउज्याल
भीमसेन थापाको शक्ति मजबूत थियो । जब वि. सं. १८८८
मा त्रिपुरसुन्दरीको देहान्त भएथ्यो तब भीमसेन थापाको
उजति पनि ओह्लालो लाग्यो । भीमसेन थापाका शत्रुहरूले
उनलाई गिराउन राजदरवारमा चुक्की गरी वि. सं. १८९४
मा भीमसेन थापाउपर विषमुद्दाको आरोप लगाइयो र
भीमसेन थापा नजरबन्दी भए । त्यसपछि भीमसेन थापाका
ठाउंमा रणजंग पांडे नियुक्त गरिए । राजदरवारमा राजेन्द्र-
विक्रमकी जेटी महारानी र कान्छी महारानीको परस्पर
ईर्ष्या थियो । भीमसेन थापाको एक्कासि पतन र पांडेको
उदयले गर्दा भारदारहरूका मनमा खुलदुली पर्नु स्वाभा-
विक थियो । भारदारहरूले कान्छी महारानीका मद्दतले
रणजंगलाई अयोग्य साबित गरी उनलाई प्रधानमन्त्रीबाट
हटाए । उनका सट्टामा रंगनाथ नियुक्त गरिए । रणजंग-
चाहिं प्रधान सेनापतिको काममा नियुक्त गरिए । राजेन्द्र-
विक्रमको अव्यवस्थित चित्तले गर्दा महारानीलाई हात लिई
भारदारहरूमा दाउपेच चलिरहन्थ्यो । रङ्गनाथले पनि
राजेन्द्रविक्रमको सुदृष्टि आफूमा नभएको बुझी प्रधानमन्त्रीको
पदबाट राजीनामा गरे । अनि त्यस पदमा यी चौतरिया
पुष्कर शाह नियुक्त गरिए । यी जीव शाहका छोरा हुन् ।
यिनले राजकाजसम्बन्धी काम वि. सं. १८९७ कार्तिक वदि
८ सम्म चलाइरहेको कुरा यस पत्रबाट स्पष्ट हुन्छ ।

श्री ५ पृथ्वीनारायणका कटबांसका लट्टीको

अभिलेख ।

वि. सं १८९७ को ।

परिचय:-

यो लट्टी पश्चिम १ नंबर नुवाकोटका द्वारे श्री गणेश-
कुमार शाहीसंग रहेको छ । यो लट्टी बसेनि नुवाकोटभैर-
वीको जात्रामा जात्रा चलाउन लैजानुपर्दछ भन्ने निज
द्वारेको भनाइ छ । त्यस लट्टीका टुप्पामा चांदीले मोहरेको
छ । त्यस चांदीमा यो अभिलेख कुंदिएको छ ।

मूल:-

श्री ५ बडा महाराजा पृथ्वीरारायण शाहबाट राधिवक्सनुभयाको नुवाकोटछरि ९७ सालमा श्री ५ युवराजाधिराजका विवाहमा चादिले बांधि बनाउनुभयाको तयारि चादि तोला १२।६ मार्फत कपर्दार कुलराज पांडे शुभम् ।

टिप्पणी:-

श्री ५ पृथ्वी नारायण शाहले नुवाकोटभैरवीको जात्रा चलाउन राखिदिएको कटबांसको लट्टीमा ९७ सालमा श्री ५ युवराजाधिराजका विवाहमा कपर्दार कुलराज पांडेमार्फत चांदीले बांधी बनाएको भन्ने उल्लेख हुनाले त्यसरी उल्लिखित युवराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम हुनुपर्दछ । किनभने यसमा मार्फत कुलराज पांडे छन् । वि. सं. १८९७ को माथिको रक्कापत्रमा पनि मार्फत कुलराज पांडे नै छन् । त्यसकारण ९७ साल भनेको वि. सं. १८९७ हुनुपर्छ । वि. सं. १९९७ मानेको खण्डमा श्री ५ युवराजाधिराज महेन्द्रविक्रमको विवाह हुन आउंछ । त्यसमा मार्फतवाला कुलराज भन्ने व्यक्ति पनि अर्को मान्नुपर्ने हुन्छ । श्री ५ महेन्द्रको विवाह १९९७ साल वैशाख २६।२७ गते भएको हो । यसताका नुवाकोटभैरवीको जात्रा पनि सिद्धिइसकेको हुन्छ । भैरवीको जात्रा चैत्र शुक्ल पूर्णिमाका दिन हुन्छ । उक्त लट्टीमा चांदीले मोहोर्न लगाएर जात्रा गरेको प्रसंग पनि पर्ने आउदैन अझवा युवराजका विवाहमा सो लट्टी लानुपर्दछ भन्ने पनि कुनै कुरा थाहा भएको छैन ।

श्री खगेन्द्रदिव्येश्वरीको घण्टाभिलेख ।

वि. सं. १९४५ को ।

परिचय:-

पश्चिम १ नंबर नुवाकोटभैरवीका मन्दिरमा श्री खगेन्द्रदिव्येश्वरीले चढाएको घण्टा रहेको छ । त्यस घण्टाका परिपरि लेखिएको यो अभिलेख हो ।

मूल:-

श्री सम्बत् १०४५ साल माघ शुक्ल पंचमी रेवती

नक्षत्रे साध्य योगे भौम वारे वालव कर्णे तद्दिने श्री भैरवीलाई श्री गगनगिरिराजेत्यादि श्री खगेन्द्रदिव्येश्वरीदेवीले चढायाको घंट १ शुभम्...

टिप्पणी:-

यस अभिलेखमा खगेन्द्रदिव्येश्वरीलाई श्री गगनगिरिराजेत्यादि भन्ने प्रशस्ति दिइएको छ । त्यसकारण यिनी साधारण दुनियाँदार वा भारादारकी छोरीबेटी होइनन् भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ । श्री चन्द्रशमशेरकी १ जना छोरीको नाम खगराजदिव्येश्वरी भन्ने पाइएको छ । नाउंमा प्रायः सादृश्य चाहिँ देखिन्छ । खगराज र खगेन्द्रमा ४ अक्षरको र ३ अक्षरको नाम हुन गएको छ । अर्थबाट विचार गरेमा खगराज र खगेन्द्रको एउटै अर्थ हुन्छ । तर अर्थ मिल्दमा नाउं एउटै हो भन्न पनि श्लि गाह्रो पर्ने हुंदा यो विचारणीय छ ।

श्री ५ जेठा बडामहारानीको घण्टाभिलेख ।

वि. सं. १९७९ को ।

परिचय:-

श्री ५ जेठा बडा महारानीले कृष्णजीलाई चढाएको एउटा घण्टा पश्चिम १ नम्बर नुवाकोटभैरवीका मन्दिरको पछाडि एउटा ढिस्कामा रहेको छ । सो घण्टा भैरवीका स्थानमा रहेको घण्टा फुट्दा धामीले त्यसको सट्टा अर्को घण्टा बक्सौंदा उक्त घण्टा दिइपठाएकोले सो घण्टा मन्दिरमा जडान गर्दा एउटा देवताका नाउंको घण्टा अर्को देवताका मन्दिरमा जडान गरेकाले नुवाकोटभैरवी कोप हुन गइन् र निज धामी नुरुन्तै अपझंटामा विनारोगले मर्न्यो । त्यसकारण उक्त मन्दिरबाट सो घण्टा झिकेर यहाँ राखिएको हो भन्ने हालवाला धामी हरिमानसिको भनाइ छ ।

मूल:-

स्वस्ति श्री गिरिराज चक्रचुडामनि नरनारायणेत्यादि विविध वीरुदावलि विराजमान मानोज्ञत श्री मन्महाराजाधिराजा पृथ्वी वीर विक्रम जंग बहादुर शाह बहादुर पट्टराज्ञि श्री ५ ज्येठा बडा माहारानी सदा सौभाग्य धर्मसीलवन्तिदेवीनाम्बाट श्री कृष्णलाई प्रीति गरिबक्सेको ७९

7
D
4
Pa
no

साल कार्तिक सुदि ९ रोज कार्तिक २० गते वार ७ मा
शुभम्

द्विपणी:-

यस अभिलेखमा श्री ५ जेठा बडा महारानी श्री ५
महाराजाधिराज पृथ्वी वीरविक्रम शाहका पट्ट महारानी

भन्ने स्पष्ट उल्लेख छ । मौसूफ श्री ५ जेठा बडा महारानीले
श्री कृष्णलाई प्रीति गरिबक्सेको भन्ने कुरा घण्टामा लेखि-
एको छ । त्यसकारण यो घण्टा कुनै कृष्णमन्दिरमा रहेको
हो भन्ने स्पष्टसंग बुकिन्छ । तर कहाँको कुन कृष्णमन्दिरको
हो सो कुरा ज्ञात हुन सकेन । उक्त कुरा अनुसन्धानको
गर्भभिन्न रहेको छ ।

इतिहास संशोधनको केही संशोधन

मोहनप्रसाद खमाल

वि. सं. १३७७ साल चैत्र कृष्ण द्वादशीका दिन रुद्र मल्लले आफ्नो नाता पर्ने अरि मल्ललाई देउपाटनमा राज्याभिषेक दिई राजा तुल्याए । परन्तु गद्दीमा अरि मल्ल बसेका भए पनि राज्यको बागडोरचाहिँ रुद्र मल्लकै हातमा थियो । तर वि. सं. १३८३ साल आषाढ पूर्णमाको राति ३० वर्ष ८ महीनाको उमेरमा रुद्र मल्लको मृत्यु भयो । रुद्र मल्लका छोरा वीर मल्ल र त्रिभुवन मल्ल जन्मी केही कालमानै मरे-काले छोरी नायक देवीलाई बज्र्य पद्मल देवी, र देवल दुवैले पाले । त्यसपछि वि. सं. १४०१ मा गद्दीमा बसेका अरि मल्लको पनि देउपाटमा मृत्यु भयो । अरि मल्लको सन्तान केही पनि नहुँदा राजगद्दी चाहिँ खालीनै रह्यो । तर राज्यको बागडोर बाबुकी हुकदार भएर बसेकी रुद्र मल्लकी छोरी नायकदेवीकै हातमा थियो । आखिर वि. सं. १४०३ सालमा १० दिनकी छोरी राजल्लदेवीलाई छाडी आमा नायकदेवीको मृत्यु भयो । पितामही (बाबुकी आमा) देवलदेवीले बडो कण्टको साथ पालिन् । पछि आनन्ददेवका पलान्चोकमा जन्मेका मठ्याहा छोरा राजदेवलाई वि. सं. १४०४ मा सबैका सल्लाहले राजा बनाइ गद्दीमा राखियो” भन्ने घटनाको वर्णन गोपाल राजवंशावलीमा स्पष्टसंग लेखिएको छ ।

यसरी स्पष्टसंग लेखिएको कुरालाई पनि “धनबज्र बज्राचार्यजी वि. सं. २०१३ साल शिवरात्रिमा प्रकाशित इतिहास संशोधन ७ संख्या ३९ क्रमागत संख्याको पृष्ठ ६ मा “हरसिंह देव आएको केही कालपछि ३० वर्षको उमेरमा रुद्र मल्लको मृत्यु भयो । ... रुद्र मल्लको छोरा जन्मी केही कालमानै मरेका हुनाले शासनको बागडोर रुद्र मल्लकी रानी देवलदेवीको हातमा थियो” भनी बहकिनु हुँदै ‘राजल्ल देवीकी बाबुकी आमा देवलदेवीलाई रुद्र मल्लकी रानी) राजल्लदेवीकी आमाकी आमा) भनी अडकलको आधा-

रमा यस्ता अशुद्ध कुराहरू लेख्नुहुन्छ ।

बाबुकी आमालाई तथा आमाकी आमालाई के के भनिन्छ र भन्नुपर्छ भन्ने कुरा पनि धनबज्र बज्राचार्यजीलाई थाहा रहेनछ । उहाँ बाबुकी आमालाई आमाकी आमा बनाउन कुनै संकोच मान्नुहुँदो रहेनछ, भन्ने कुरा यी उद्धृत अशुद्ध वाक्यबाट स्पष्ट हुन्छ ।

कारण:-

वि. सं. १३८३ मा रुद्र मल्लको मृत्युपश्चात् बाबुकी हुकदार भएर बसेकी नायक देवीले दश दिनकी छोरी राजल्ल-देवीलाई छाडी स्वर्गको बाटो तताएपछि आफ्नी नातिनी राजल्ल देवीलाई बडोकण्टका साथ पालन पोषण गर्दै काखमा राखी आफू हर्ताकर्ता बनी शासन गर्ने नायिकाको रूपमा देवलदेवी देखा परेकी छन् ।

हुनत देवलदेवी कसरी पत्नी तथा आमा हुनु भन्ने कुरा गोपालराज वंशावलीमा लेखिएको छैन तापनि राजल्ल-देवीकी पितामही (बाबुकी आमा) हुनु भन्ने कुरा स्पष्टसंग किटेरनै लेखिएको छ ।

फेरि देवलदेवी तिरहुतका राजा हरसिंह देवकी पत्नी हुन् र एक जना छोराको साथ नेपाल उपत्यकामा पसेकी थिइन् भन्ने कुरा द्रोल्खामा प्राप्त चण्डीको पुस्तकमा टिपिएको एक घटनाबाट थाहा हुन्छ । त्यसकारण देवलदेवी

१ पानी परी मकाउन लागेको तथा केही अक्षर उडि-सकेको सो पुस्तकबारे एक वर्षभन्दा अगाडिनै मैले पुरातत्व विभागका निर्देशकज्यूसंग त्यसको सुरक्षा चाँडो हुनुपर्छ भनी अनुरोध गरैको थिएँ । सो पुस्तकको समयमानै राम्रो सुरक्षा भै सबै अक्षरहरू पढ्न सके स्थिति मल्लको वंश र स्थिति मल्लबारे निकै कुशुहरू प्रकाशमा आउलान् जस्तो मुलाई लाग्दछ ।

सद मल्लकी रानी नभई राजलदेवीकी पितामही तथा हरसिंहदेवकी रानी हुन् भन्ने स्पष्ट छ ।

प्रमाण:-

... तस्य स्वर्गस्तै सम्वत्सरो षड्युगवेदा ४४६ आषाढी पूर्णमा रात्रि भागे दाराचतु अग्निप्रवेश कृतम् । तस्य सुनु जायमाने कतिपय दिवसांतरेण मृत्यु ॥ पुत्री सती नायकदेवी नामः पितामही श्री पद्मलदेवीना प्रतिपालितं ॥ श्री देवल देवीद्वयोपि ॥ (गो. रा. वंशावली २७ पत्रबाट)

संवत् ४४६ आषाढ पूर्णमी दाराः समे ... र जायमान कतिपय दिवसान्तरे मृत्युः ॥ पुत्रीसती नायकदेवी नाम पितामही श्री पद्मल देवीना प्रतिपालिता श्री देवलदेवी द्वयोरपि ... (केशर-वंशावली १२ पत्रबाट)

तस्य पुत्री श्री राजलदेवी नामः ॥ जातेन दशदिवसान्ते मातुश्च मृत्यु ॥ पितामही श्री देवलदेवीना अजिकष्टेन प्रतिपालितं ॥ (गो. रा. वंशावली २८ पत्रबाट)

अत्रान्तरे कर्णटवमशिज श्री ज (ग) तसिंहदेव समाहित संगृह्य पुत्री श्री राजलदेवी नाम । दशदिनान्ते माता स्वर्गगक...पितामह्या अतिकष्टेन प्रतिपालिता श्री देवलदेवी नाम कृ... प्रतिपालिता जीविता च ॥ (केशरवंशावली १३ पत्रबाट)

पितामही-ना. (सं.) बाबुकी आमा; वज्यै; पितृ-प्रसू । पितृप्रसू-ना. (सं.) वज्यै, पितामही । (नेपाली शब्द कोशको पृष्ठ ६४६ बाट)

पितामही-(सं. स्त्री.) पितामहकी स्त्री; दादी । (हिन्दी शब्दकोशबाट)

... तुरकैदू रिक्त सपरिवार तिरहुत राजा मन्त्रिभिः सहारण्यं प्रविष्टः । पुत्रेण सहिता पत्नी देवलक्ष्मी देवी च स्वकृदुम्बैः सह वलं याचितुं नेपाले प्रविष्टतीः ॥ (दोलखामा प्राप्त तात्कालिक टिपोटबाट)

वि. सं. १३८२ साल माघ शुक्ल तृतीयाका दिन तिरहुतका राजा हरसिंहदेवले रानीहरू जम्मा पारी आफू अगि सरी

दिल्लीका बादशाह गयासुद्दीन तुगलकमाथि जाइलागे । हरसिंह देवसंग गयासुद्दीन तुगलकको घमासान युद्ध भयो । अन्त्यमा हरसिंहदेवको केही जोर चलेन र गयासुद्दीन तुगलकका सैन्यहरूले सिम्रौनगढलाई ध्वस्त पारीदियो । त्यसैले तिरहुतका राजा तथा भारादारहरू सबै जङ्गल पसे । केही कालपछि आफ्ना परिवार र मन्त्रीहरूसहित भएर राजग्राम, दोलखातिर आउंदा तीनपाटनमा पुगेपछि राजा हरसिंहदेवको मृत्यु भयो । यिनका छोरा र मन्त्री दुबै कैद गरीए, परिवार पनि समातियो तथा राजग्रामका मछि (माछी) भारोहरूले हरसिंहदेवका सारा संपत्ति लुटे ।

त्यसको केही वर्षपछि हरसिंहदेवका मन्त्री चण्डेश्वरले राजग्राम कब्जा गरे" भनी गोपाल राज वंशावलीमा यी कुराहरू लेखिएका छन् ।

"तर धनबज्र बज्राचार्यजी इतिहास संशोधन ७ संख्या ३९ क्रमागत संख्याकै पृष्ठ १० मा परन्तु हरसिंहदेव र उनका मन्त्रीले दोलखातिर आफ्नो अधिकार जमाए तापनि नेपाल उपत्यकाभित्र विजय गर्न सकेका थिएनन् भन्ने कुरा माथिको उद्धरणबाट स्पष्ट भैसकेको छ । उनी दोलखातिर आउन लाग्दा तीनपाटन भन्ने ठाउँमै मरिसकेका राजा हरसिंहदेवले मन्त्रीसहित भएर दोलखातिर आफ्नो अधिकार जमाए भन्दै बुझक्कड बनी नचाहिंदा यस्ता अशुद्ध कुराहरू लेख्नुहुन्छ ।

कारण:-

दिल्लीका बादशाह गयासुद्दीन तुगलकहरूको मारले भागेका तिरहुतका राजा हरसिंहदेव आफ्ना जाहान तथा मन्त्रीहरू लिएर दोलखातिर आक्रमण गर्न गएका थिएनन् । बरु नेपालका अरु राजाहरूसंग मद्दत माग्नु भनी दोलखातिर जानका लागि पाहाडी भागमा पसेका थिए ।

कुनै ठाउँमा अधिकार गर्नु छ भने दलबलसहित भएर युद्धको लागि चाहिने सेना, हतियार आदि लिएर जानुपर्दछ । तर हरसिंहदेव त्यसरी गएका थिएनन् । त्यसैले त तीनपाटन भन्ने ठाउँमा उनको मृत्यु हुनासाथ राजग्रामका माछी भारोहरूले हरसिंहदेवको सारा संपत्ति लुटे तथा मन्त्री छोरा दुवैलाई कैद गरे ।

यदि हरसिंहदेव र उनका मन्त्रीले दोलखातिर अधिकार जमाएका भए राजग्रामका माफ्ती भारोहरूले उनको संपत्ति लुटी मन्त्री र छोरालाई कैद गर्नु संभव थिएन । एकत हरसिंहदेवको दोलखा पुग्नु कोसौं बाटो वरनै तीनपाठन भन्ने ठाउँमा सृत्यु भयो । यसरी दोलखातिर आउंदा तीनपाटन भन्ने ठाउँमानै मरिसकेका राजा हरसिंहदेवले दोलखातिर मन्त्रीसमेत भएर अधिकार जमाए भन्नु बिलकुल अशुद्ध हो । तर हरसिंहदेव मरेको केही वर्षपछिमात्र चण्डेश्वरले राजग्रामलाई वि. सं. १३८८ मा कब्जा गर्न सकेका थिए ।

प्रमाण:-

सं. ४४६ माघ सुदि ३ तिरहुति: हरसिंह राजा नस मिथलासन्तोसन्त्र गहीटो ढिलीस तुरकया के वड रापत मोनारपमू थमू अगुमनयाड वस्यभ् शिमरावन ग्रह भङ्ग याड, तिरहुतिया राजामहाथा आदिन समस्त वडङ्ग व्यसन बङ्गटोमू ग्लव छिनो लिन्दुविर वव: ग्वलछिन राजग्राम हूलश्या धारे वंग्व । टिपाटस राजा हरसिंह टोशिकक धवस कायन महानथ उभय वंधियडा कुलनं जोड विफंम्वा रजगामया मकिभारो धायान समस्त धन कासन ।

(गो. रा. वं. को पत्र ४६ बाट)

सं. ४५२ मार्गशिर शुदिपर चंडनएश्वरन राजगाम काया दिन । (गो. रा. वं. को पत्र ४७ बाट)

अरू हेर्नुहोस् प्राचीन नेपाल अंक १० मा प्रकाशित राजग्रामको पृष्ठ ५१

भूलसुधार

प्राचीन नेपालका निम्न अंक २ ठाउँहरूमा भूलबाट अशुद्ध छापिइकोले संशोधन गरी पढ्न अनुरोध छ ।

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
		अंक १० मा:-	
४८	२९	११०	१९०
४९	२५	प्यासफुबाट	ठ्यासफुबाट
५०	३९	तामापत्रबाट	ताडपत्रबाट
५१	१	प्रभावतीदेवी	पद्मावतीदेवी
५१	४	तामापत्रबाट	ताडपत्रबाट
५१	६	वि. सं. १३८१	वि. सं. १३८२
५१	२३	२२३	२३३
५१	२६	दोलखामा	दोलखातिर
५१	३०	३ कोस	५ कोस
		अंक ९ मा:-	
५२	१०	अभिलेखप्रकाश	अभिलेखसंकलन

मोहनप्रसाद खनाल

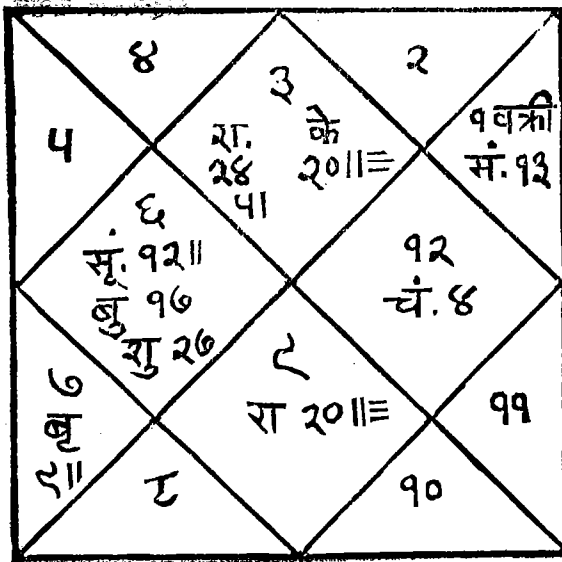
श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको कान्तिपुर-प्रवेशको दिनविषयमा केही विचार

-नयनराज पन्त

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुर विजय गरेको दिन इन्द्रयात्राको दिन हो भन्ने कुरो धेरैलाई थाहा छ । सो दिनमा विशेष उत्सव पनि हुने हुनाले सो घटनाको ज्ञान साधारण मनुष्यहरूलाई पनि प्रायः छ । दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले आफ्नो हस्ताक्षरले यस विषयमा यस्तो लेखेका छन् -

सम्बत् १८२५ शाके १६९० भाद्रपदशुक्लचतुर्दशी - परतः पूर्णिमायां पूर्वभाद्रपरत उत्तराभाद्रे गङ्गयोगपरतो वृद्धिकोगे विष्टिकरणे सूर्यवासे सौराश्विनमासदिन १३ गते सूर्यास्ताद्वातिगतघटिषु १४ श्रीसत्पृथ्वीनारायणशाह - वमंणः प्रवेशस्तत्रार्कः ५ । १२ । ३० । ३ लणं ३ । १८ । ४०।५४ उत्तराभाद्रशुक्लघटयः ४।४४ दिनमानं २९।५८ इष्टं ४३।५८

तात्कालिकलग्नकुण्डलीयम्

भ.	उ.	सि.	श.	मं.	पि.	घ	आ
५	११	१८	२६	२७	२९	३२	३६
४१	४७	५४	६२				

श.	बु.	के.	शु.	आ.	चं.	मं.	रा.
१९	३६	४३	६३	६९	७९	८६	१०४

लक्ष्मीपतिको यस लेखअनुसार वि. सं. १८२५ आश्विन १३ गते आदित्य वार सूर्योदयदेखि ४३ घडी ५८ पला जाँदा पृथ्वीनारायणले कान्तिपुर प्रवेश गरेका हुन् भन्ने देखिन्छ । उनको यस लेखअनुसार त्यस दिन दिनमान २९ घडी ५८ पला र रात्रिमान ३० घडी २ पला देखिन्छ । यसकारण रातको आधा मान १५ घडी १ पला देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुर प्रवेश गर्दा १४ घडी रात बितेको थियो भनी लक्ष्मीपतिले लेखेकाले उनको लेखाइअनुसार आधारगत नहुँदै पृथ्वीनारायण शाहको कान्तिपुर प्रवेश भएको देखिन्छ ।

लक्ष्मीपतिको जन्म वि. सं. १८१५ मा भएको हो ।^१ यस कारण पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुर विजय गर्दा उनी १० वर्षका थिए । लक्ष्मीपतिका बाबु कालु (कृष्णानन्द) पाँडेलको श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको समयदेखि नै राजदरबारमा प्रवेश थियो तथा उनी राजदरबारमा ज्योतिषी काम पनि गर्दथे । लक्ष्मीपतिले बाबुको उत्तराधिकारीको रूपमा राजदरबारमा ज्योतिषीको रूपमा प्रवेश पाएका थिए ।^२

१. पूर्णिमा ७ अङ्कको ६६ पृ. ।

२. पूर्णिमा ७ अङ्कका ६३-६५ पृ. तथा ७३-७४ पृ. ।

ए. शि. बाबुराम आचार्यज्यूले "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी" नामक आफ्नो ग्रन्थको ५२५ पृ. मा कुलानन्द ढकालका नातिहरूले उतारिदिएका जैसीकोठामा रहेका साइतहरूका फिरिस्तमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह "कान्तिपुर शहरमा प्रवेश गरेको समय रात्रि गत घडी २२ पला ४१" (रातको तीन बजे) लेखिएको

भनी लेखनुभएको छ ।

कुलानन्द ढकालका नातिहरूले वि. सं. १८९० मा श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहलाई यो तिथिमिति चढाएका हुन् भनी ए. शि. ज्यूले लेखनुभएको छ । जस्तै—

संवत् १८९० मा ज्योतिषी कुलानन्द ढकालका नातिहरूले श्री ५ राजेन्द्रका हजुरमा चढाएका जैसीकोठामा रहेको तिथ्यावली ।

(श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनीको ४४१ पृ.)

पृथ्वीनारायण शाहका मुख्य ज्योतिषी कुलानन्द ढकाल थिए ।^३ यस कारण उनले टिपेको पृथ्वीनारायणको समयको घटनामा शङ्का गर्ने ठाउँ रहँदैन । तर ६० वर्षभन्दा पछि उनका नातिहरूले लेखेका घटना सर्वथा विश्वसनीय नै हुन्छन् भनी माल अलि गाह्रो हुन्छ । यसकारण यस विषयका तात्कालिक लेखहरूको अन्वेषण गरी विचार गर्नु आवश्यक हुन आएको छ ।

कुलानन्दका नातिहरूको लेखअनुसार आधारातपछि पृथ्वीनारायणले कान्तिपुर प्रवेश गरेका र लक्ष्मीपतिको लेखअनुसार आधा रात नहुँदै सो घटना भएको बुझिन्छ । आधारात वर वा पर भए पनि हाम्रो स्वदेशी गणनाअनुसार गते वारमा केही फरक खाँदैन । अङ्ग्रेजी तारीखमा भने आधारातवर भए ई. सं. १७६८ सेप्टेम्बर २५^४ र आधारातपर भए सेप्टेम्बर २६^५ हुन आउँछ ।

हाम्रो यहाँको समयमा पाँच घण्टा चालीस मिनेट जति घटाइदियो भने इङ्गल्याण्डको समय आउँछ । यस कारण हाम्रो यहाँ आधारात नाघेको भए पनि अंग्रेजको समयअनुसार आधारात नाघेको थिएन । आफ्नो परम्परा छोडी अंग्रेजी परम्परातिर लहसिन खोजेका हामीले आफ्नो देशको आधारातमा तारीखको प्रवेश मान्ने हो वा अङ्ग्रेजहरूकै आधारातमा तारीखको प्रवेश मान्ने हो, यो कुरो पनि विचारणीय छ ।

यही नै तारीख हुनुपर्छ भन्ने मेरो कुनै आग्रह छैन । यस विषयमा राम्रो विचार भई टुङ्गो लागोस् भन्ने मात्र मेरो भनाइ हो ।

३. श्री पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको ३९४ पृ. ।

४. पूणिमा ९ अङ्कको ८७ पृ. ।

५. श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनीको ५०२ पृ. ।

Inscriptional Evidence on the Preservation of Monuments in Nepal

By

Dr. N. R. Banerjee

1. Introduction

Nepal is a rich store house of a fantastic ensemble of a large miscellany of monuments in the form of temples, palaces, stupas, chaitiyas, monasteries, water spouts enclosed by walls and comprehensively called dhunge dharas, cisterns for distribution of water to the public and called tute dharas, pillars surmounted by the figure of garuda or figures of kings and members of the royal families, besides residential houses of the common man. These have a distinct personality of their own, and a unified character despite the variations in features which the progress of time has imposed. They may not all be intact through the inexorable ravages of time. They are nevertheless considerably well preserved, thanks to the factors of climate and the paucity of external invasions and internal troubles alike. From time to time steps have been taken by private individuals, guilds or corporations and the kings to preserve, repair, enlarge or renovate the structures for the continuance of the functions for which they had been raised. These facts are recorded for posterity by the numberless inscriptions on stone slabs, wooden boards or brackets, copper plates, on terracotta figurines, on bronze images or on pedestals of

stone images or on pillars. The languages of these inscriptions have encompassed Prakrit, Sanskrit, Nepali, Newari, Maithili and Tibetan.

Though the inscriptions themselves are the records of the original constructions and periodical repairs, they form a category of monuments by themselves. In fact along with all the structural remains they have served to make Nepal, especially the valley of Kathmandu, an open air museum of the most unique variety in the world. To the same category belongs the large number of images or sculptures in stone, wood, clay, terracotta, copper, bronze or silver, which are associated with the monuments enumerated above. The decorative features of the monuments in the form of carvings on the wooden panels and brackets used in the structures, or murals or scroll work are no less important and interesting as the artistic heritage of Nepal.

But the ravages of time and nature and the susceptibility of the human mind to amnesia and its innate disposition to lethargy stand in the way of our self-perpetuation through the preservation of our ancient monuments. These forces have, therefore, to be consciously combated if the human heritage should have any claim on preservation. One of the earliest soldiers in the cause of the conse-

rvation of human heritage was king Nabonidus, the Chaldean king of Babylon, who ruled between 550 and 539 B. C. He opened up by excavation the base of the temple of Shamash at Sippar in Iraq, in the course of carrying out extensive repairs to the structure. To his pleasant surprise, he found the inscription engraved on stone of the initial construction of the temple by King Naramsin (circa 2291—2255 B. C.), son of Sargon I of Sumer. King Nabonidus had the facts of his own work engraved on the wall of the renovated temple.

The entire span of human history is replete with such instances of public undertakings of constructions and repairs of an extensively diverse miscellany of monuments. A good deal of this evidence has been thrown up by archaeological excavations as well as by the inscripational and literary records of the past. These have indicated to us the various processes employed, the materials used, the duration of time involved in the work, the principles of work enunciated and adopted, the particular text or canon followed and of the alterations and additions to the existing structures made from time to time. These evidences, though not always inherently apparent, have retained, in fragments, the account of the evolution and development of the styles of art and architecture. In our own time conservation of our ancient heritage by undertaking structural repairs in situ or preserving them with all the means at our command against the inexorable process of natural decay in museums is a conscious effort and is increasingly becoming a sophisticated and scientific technique of the specialist.

2. Archaeological and Inscrptional Evidence on the Preservation of Monuments

(a) In India

The tradition of the preservation of ancient

monuments of all description is common to Nepal and India as also to the rest of the world. This arises out of various factors, though the desire for self-perpetuation of the donor amid the countless generations of posterity and the longing for religious merit have dominated them all.

Excavations have shown that the earliest people of the protohistoric people in India, namely, the Harappan settlers of Lothal in district Ahmadabad, Gujarat, have spared no pains to preserve their existence against the ravages of the floods in the adjoining river Bhogavo by raising the levels of the city as a safety device.²

Archaeology has indicated that the earliest settlers of the city of Hastinapura, in District Meerut, Uttar Pradesh were obliged to abandon their dwellings after they had been washed away by disastrous floods from the Ganga flowing nearby. Archaeological evidence, buttressed by literary evidence, has indicated again that the dwellers of Hastinapura then shifted to a place called Kausambi, on the banks of the Yamuna to the west of Allahabad.³

The discovery of the monastery of Ghoshitarama at Kausambi, as indicated by inscribed seals found associated with the structure in the course of excavation, has shown that the monastery was built at the time of Buddha, in keeping with the Buddhist tradition, and was kept in use throughout the subsequent centuries through sixteen successive phases of structural activity in the form of repairs and extensions.⁵

One of the earliest conservators in history, was king Soka himself. Not only did he help the cause of the propagation of Buddhism by sending out missionaries in

different directions, he also gave instructions, in practical pursuit of a good religious life, by having them engraved on rocks and pillars as his edicts. The purpose of his engraving the religious edicts were clearly indicated in the sixth rock edict⁶ where he said that this was done so that they may last for a long time and that his successors may follow the instructions in the future for the welfare of all. He did it out of a sense of royal duty by his subjects, for his motto was the promotion of the welfare of his subjects, and no less out of a desire for getting rid of his own indebtedness to his subjects, as well as for their happiness in this life as well as in the other.

Asoka is also responsible for rendering historicity to the belief of the Buddhists in the existence of the previous Buddhas, by repairing and enlarging the stupa of Buddha Kanakamuni in the fifteenth year after his coronation (i. e. in 255 B., C.).⁷ He has also preserved for posterity the record of the identification of the birth place of Buddha at Lumbini (Western Nepal) by raising a pillar at the spot and having it inscribed with the fact of having visited the sacred spot and worshipped there in the 21st year after his coronation (i. e., in 249 B. C.)⁸

That the tradition introduced by Asoka continued through the subsequent centuries is borne out by numerous inscriptional records. Kharavela, well known to posterity through his record of the Hathigumpha inscription describes himself in the record as conservator of all religious edifices,⁹ apart from indicating the various works in this direction carried out by him.

But the most interesting account of continued repairs to a lake, which served generations of men through centuries, relate to the original bunding of Lake Sudarsana at the time of Chandragupta Maurya towards the end of the

4th century B. C and its repairs in the successive centuries, first during the reign of the Saka Satrap Rudradaman in A. D. 150¹⁰ and again at the time of Skandagupta in . D. 456.¹¹

(b) in Nepal

In Nepal too, apart from the two records of Asoka referred to above, there are innumerable instances of repairs carried out to her diverse miscellany of monuments throughout the entire span of recorded history. Space would not permit a comprehensive treatment of this rather large evidence in this essay. The earliest known inscription in Nepal, other than the Asokan inscription at Nigali Sagar and Lumbini, is the Changu Narayan stone pillar inscription of king Manadeva and it is dated to the year 386, which works out to A. D. 464.¹² The entire evidence under consideration is, therefore, posterior to this date. One of the earliest inscriptions to record the repairs to a temple is the Patan Sundhara stone slab inscription of Amsuvarma dated in the year 34 (i. e. A. D. 629) giving the details of the repairs to a temple at the village Matin. The record incidentally tells us that the temple had been built of bricks (ishtaka) and were fitted with windows and doors of wood, indicating that the temple was in all probability of the so-called pagoda or devala style. Though, the temple was repaired apparently at the expense of the state exchequer, the king donated, in perpetuity, some land for its maintenance for a long time (dirghatarapaschadkalasausthitya nimittam.)¹³

Likewise there are numerous records of the repairs carried out from time to time to the Pasupati temple (pl. I) at Deo Patan, the religious institution par excellence of the Hindu Kingdom of Nepal. It is of course unknown, despite the claims of later literature¹⁴ for a hoary antiquity for its original construction in the times immemorial, when the temple was

first built. The earliest inscripational reference to its existence occurs in the Harigaon stone slab inscription of Amsuvarman of the year ३०.¹⁵ The reference, however, is indirect as the Sri Mahasamanta Amsuvarman is described therein as grace y the feet of Lord Pasupati. This, however, can be interpreted as indicative of the temple having come into existence prior to the date of the record, i. e., A. D. 625.

An event of considerable importance associated with the year . D. 879, (¹⁶) must have happened so as to justify the introduction then of a new era in Nepal and designating it as the Pasupati Samvatsara. The author has tentatively suggested elsewhere (¹⁷) that the temple may have been rebuilt at this time and its style changed from that of a sikhara style to its present multi-roofed form.

The temple was subject to the ravages of the forces of Sultan Samsuddin Illyas of Bengal in the year AD 1349, when the image itself was shattered by the vandals into three bits. (¹⁸)

The temple and the image were restored by 1381 by Mahamantri Jayasimha Rama—var dhana. (¹⁹)

As to the antiquity of the temple of Pasupati going back to at least the fifth century, there is plenty of direct and indirect evidence. The Pasupati temple stone slab inscription (20) occurring on the pedestal of a linga standing opposite to the northern door of the temple describes installation of the linga (including presumably a temple) by one Jayavarman during the reign of Manadeva, in the year 413 (A. D. 491). The linga was designated by the permission of the king after the name of the donor as Jayeswara.

The inscription on the pedestal of a linga near the quadrangle of the Pasupati temple (20) raised by one lady called Abhiri, of the year 462, i. e., A. D. 540, would point to the prior existence of the temple of Pasupa and the importance of the nuclear area around which the smaller temples were built.

It is not clear if the temple of Pasupati underwent large damages again and had to be reconstructed de novo by king Mahendra Malla

The Pasupati temple stone slab inscription of king Parthivendra Malla of the year 799 N. S. (September 1679), describes the former as the creator of a jewel of a temple (prasadaratnam) to a deity who was the cause of the birth and existence of the universe. Unless this refers to the construction of the Tulaja Bhavani temple at Kathmandu this d point to the Pasupati temple indeed.

The Pasupati temple stone slab inscription ²² of the year 533 N. S. i. e., A. D. 1412, refers to the erection of a golden kalasa and flag serving jointly as the finial by King Jyotirmalla who was son of Dharmmalla and father of Yakshamalla. That the image in the temple had five faces is indicated by the words "Paramapasupatim pancha-vaktram swarupam... tam devam naumi nityam."

The Pasupati Stone inscription of the year 775 N. S. i. e., A. 654, describes the gift by King Pratapamalla of a golden finial to the temple of Pasupati. This would imply that the finial gifted by King Jyotirmalla more than 200 years ago must have been damaged during the interval so as to justify the need for a new finial. ²⁴

Pratapamalla is also credited with the construction of the Arya Ghat flanking the western

bank of the Bagmati abutting the eastern side of the premises of the temple of Pasupati^{१३}.

The woodwork in the Pasupati temple having been eaten up termites the temple had to be reconstructed with the introduction of new woodwork during the reign of King Bhupalendra Malla. This is recorded in a *Thyasaphu*^{१४} which describes the restoration work by the King in association with his mother, Riddhila-kshmi in the year A. D. 1696. The entire work took seven months to complete.

To King Prithvinarayan Shah^{१५} is attributed the construction of the wooden bridge across the stream, Dhobi-Khola, to make it suitable for the people of Kathmandu to cross the river conveniently and offer worship at the feet of Lord Pasupati. Though it is not directly connected with the temple, such ancillary works anticipate measures of conservation adopted in modern times which often provide for the laying out of an approach path.

It was during the time of Rajendra Vikram Shah that extensive repairs were carried out to the steps of Aryaghat and the steps leading to the Guhyeswari temple and the resting places for the persons brought to the place on the eve of their death, by Jung Bahadur.

The white marble slabs employed on the floor of the temple of Pasupati were introduced by Ranoddip, during his Prime Ministership, towards the end of the nineteenth century.

The roofs of the temple of Pasupati were once again repaired with gilt copper plates, which has been existing from the times of Narendraraja Malla, by Chandra Samsher Jung Bahadur Rana in 1925. It was at this time that the woodwork was painted in bright colour as a decorative-cum-protective measure.

Subsequently during the reign of the present King the temple proper and subsidiary shrines were repaired and cleaned. The woodwork was painted afresh. The western gate which serves as the main entrance was enlarged to its present size in the shape of a gopuram. The entrance gate on the eastern side at the head of the staircase leading from the Aryaghat was also enlarged to its present size.

The doors and woodworks of the temple proper were covered with ornamental silver work variously during the times of Rana Bahadur Shah and Girvan Yuddha Bikram Shah. The silver work of the southern gate of the temple proper is attributed to Gen. Bhimsen Thapa, Prime Minister, during the reigns of Rana Bahadur and Girvan Yuddha Bikram Shah. The fact is recorded in an inscription on the torana on the southern entrance to the temple.

These silver works^(१६), having suffered some damage in the course of years, were cleaned, repaired and reset in 1967, and some additional silver work was gifted by His Majesty the King. (Pl. I).

It will be clear to see that inscriptions and written records have preserved the accounts of the repairs, additions, and alterations carried out to the temple and the subsidiary shrines and structures forming the temple complex from the remotest times known to the present day.

It should be possible to write up a complete account of the construction and periodical repairs carried out to most other monuments of Nepal (Pl. II) on the basis of the information available in the inscriptions. But limitations of

space prevent a comprehensive treatment of the subject here.

3. Interrelationship between Nepal and India in the field

A comparative study of the inscription would indicate a striking similarity between the preservation in the two countries of Nepal and India. This is established also by the comparable motives of construction and repairs, the endowments made for the purpose of repairs and the curses pronounced upon those who tamper with the arrangements or endowments and the words used for repairs such as **Jirnodhara**, or **Samskara Karya** etc. The attendant aspects of repairs as borne out by the inscriptions are dealt with below. One of the earliest texts to deal with the subject of repairs is **Manusmriti** dated to the beginning of the Christian era. It is respected commonly by Nepal and India as a source of legal provisions. It prescribes that any one who causes damage to a bridge, flagstaff of a temple, or images etc. must carry out the repairs to the damaged parts at his own expense. This injunction anticipates the notices issued under the Ancient Monuments Preservation Acts of India and Nepal, providing for punishment in the form of a fine or imprisonment or both for those in any way damaging or disfiguring the protected monuments in the two countries.

4. The Purpose of Construction repairs of Monuments

A. In India

The Hathigumpha inscription of Kharavela attributes the excavation of caves in the Udayagiri and Khandagiri hills near Bhubanesvara in Orissa for the shelter of monks.²⁹

The Kanakhera stone slab inscription of the 13th regnal year of Sridharavarma (i. e. circa A. D. 279), refers to the excavation by the king of a well for the purpose of the welfare, prosperity, eternal life in heaven, piety and renown (30).

The Gunda stone slab inscription of Rudrasimha—1 of the year 103 (i. e. 181 A. D.) refers to the excavation of a tank and the binding of its embankments for the welfare and happiness of all the Public (31). Many more instances of such constructions and the purpose of construction in each case can be cited. The purpose of the construction of a temple, the excavation of a cave, tank or the erection of a mandapa and such other monuments was always for the use of the people and at the same time to promote the welfare and piety of the donor or his relations. Likewise the repairs to such institutions of public utility were similarly motivated.

B. In Nepal

In Nepal too temples, palaces, stupas and chaityas, watercourses (water conduits) or an image were set up for comparable purposes of use by the public and the welfare of the donor or his parents, children and other relatives.

The benefits expected from the construction and repairs to a temple are indicated in the **Pasupati** temple stone slab inscription of the year 462 (i. e. A. D. 540) referring to the erection of the temple of siva designated as Anuparamesvara. The purpose was the increase of the religious merits of the children and husband of the donating lady, named Abhiri as well as for their material pleasures, long life and freedom from illness (32).

That the motive of construction and repairs of a religious institution such as a temple was

not always the promotion of selfish interests is indicated by the benedictory lines in the (Bhaktapur Taumadhitol inscription of Jagajyotimalla, of the year 674, i. e. A. D. 1553. The lines pray for the health and welfars of all and sundry and prosperity of the land through timely rains (33) The temple of Agama Deva referred to in the inscription was constructed in the year 530 (i. e. A. D. 1409) and repaired in year 674 (i. e. A. D. 1553).

The purpose of the installation of an image of Vishnu or krishna in the case, is indicated by the Changu—Narayana stone inscription of the year 296 (i. e. A. D. 1175) of King Amrita. it was intended to promote the attainment of heaven by his brother Vijayadeva, and also for the eternal happiness of the people. There is also a reference to the vicarious purpose of such constructions contained in the inscriptions (34). The purpose of repairs on general is the same as that of the original construction.

The purpose of the excavation of a tank and the benefits accruing from it are indicated in the Dullu stone slab inscription of the year 1276 Saka Era, i. e. A. D. 1354, of Devavarma during the reign of Prithvimalla. The tank together with 5 chaityas was installed for use and welfare of all living creatures and for providing shelter and rest to weary travellers on their march (35)

The purpose of the repairs to Chaitya of Dharmadhatu Vagisvara at Nhol Vihara in the Dhalayacatol, Patan, is contained in the inscription associated with the Chaitya, of the year 481 (i. e. A. D. 1360). it prays for the attainment of Buddhahood and the welfare of all people (36).

The purpose of the construction (and naturally of repairs) of a temple dedicated in this case to Bhavani—Sankara in Bhaktapur is indicated in a gilt—plate fixed on the wall of the

entrance to the Taleju chok in the Durbar Square (Bhaktapur) of the year 788, i. e. A. D. 1667. The construction of the temple was intended to promote the long life, freedom from diseases, attainment of seven—fold royal welfare in this life and attainment of heaven in the other world. In general terms the inscription also states that whoever builds a temple of the gods with care attains enormous fame in keeping with his traditions and he resides after death in the heavens and is reborn on earth in cours of time as an emperor ³⁷

Many more instances of the exact purpose and benefits of the constructions and repairs of monuments can be cited. The purpose generally was as much utilitarian as to promote the welfare in this life as well as hereafter of the donor and his relatives, as well as the general prosperity of the people and subjects of kings and rulers.

4- The Arrangements and provision of Repairs.

A. General

The construction of a temple, Chaitya or a monastery carries with it the responsibility for the long life of the institution as much for the conduct of ritual functions associated with worship etc, Such monuments as well as institutions of public utility such as wells or tanks have usually been raised by kings or rich donors. As the purpose of such constructions was generally to promote the all round welfare of all and sundry and also of the donor, the donors have usually taken care to provide endowments of land as a steady source of income for the conduct of the ritual functions and the maintenance and repairs of the structures concerned.

The inscriptions of Asoka have shown him as the repairer or restorer of ancient monuments. King Kharavela described himself as the

repairer of religious structures. The repairs were, therefore, carried out from time to time as an *ad hoc* undertaking under the orders of the king, out of the state funds. In the olden days there was no central or regular organization for the carrying out of repairs. Inscriptional evidences show diversely that such works were of ten carried out by guilds called variously as *Goshthi* or *panchalika* or villageas. some times the works were entrusted to a project officer.

B. In India

There is considerable similarity in the practice of making endowments and arrangements for repairs between Nepal and India.

One of the earliest records of the endowment of an entire village for the purpose of the maintenance, preservation and expansion (i. e. addition or alteration) of the cave dwellings near Nasik in District Nesik, Maharashtra, is contained in the Nesik cave inscription of vashthiputra Pulumayi of the year 22 (i. e. A. D. 152) ³⁶. The grant of the caves to those designated as *Bhadrayanika* were to be administered by a guild or a corporate body (*nikaya*). The village so granted was rendered free from diverse taxes so that the entire income could be used for the purpose for which the grant was made.

The Sanchi stone inscription ³⁷ of Chandragupta II of the year 93 (I. e. A. D. 412), refers to the purchase of an entire village or locality called *Isvaravasaka* and its transference by a gift to a corporate body called *Panchamandali* on behalf of the *Arya Samgha* residing in the *Kakanada—botamahavihara*, obviously for the purpose of the maintenance of the establishment, including its preservation and repairs. The land gift in question was accompanied by an outright gift of 25 dinaras in cash.

The Baigram copper plate inscription of the Gupta year 128 (i. e. A. D. 448) records the grant of land for offer of incense burning of lamp and collection of flowers for daily rituals besides repairs to the temple of *Govindaswami* (*Vishnu*) at *Panchanagari* ³⁸

The Bhamodra—Mohata copper—plate inscription of *Dronasimha* of the Gupta—valabhi year 183 (i. e. A. D. 502), found in the *Bhau-nagar* district of Gujarat, also refers to a similar endowment for the conduct of worship of *Viswadevas* with the offer of sacrifices and cooked rice and the offering of incense, lamp, oil and garlands, besides the repairs to the fallen of damaged temple. ³⁹

C. In Nepal

In Nepal there are numerous records to indicate the arrangements and endowments made for the execution of repairs to monuments.

One of the earliest inscriptions in Nepal making an endowment for the maintenance of a public utility service institution and entrusting it to a guild or *Panchalika* is the *Balambu* Stone slab inscription of the year 55 (i. e. A. D. 645) during the reign of *Bhimarjuna deva* of the *Lichchhavi* dynasty. The inscription relates the installation of a *dhara* or water course (*Jalpranali*) yielding cool and pure water at the *Jolpin* village and the endowment of land, rendered free from the obligation of the oil tax, and entrusting the grant as well as the responsibility for maintenance to the *Panchalikas* of the *Jolpin* village ⁴⁰

The record cited above echoes the arrangements for the repairs to the temple of *Anuparamesvara* in the premises of the *Pasupati* temple at *Kathmandu* (*Deo Patan*) in the year 462 (i. e. A. D. 540) ⁴¹

The temples of Ladita Mahadeva, Surabhogesvara and Dakshinesvara were entrusted to the Adhahsala Panchalikas for maintenance (pratipalanays), as recorded in the stone slab inscription in the Ganesa temple in Deo Patan near the Pasupati temple. ⁴³

The Patan Sundhara stone slab inscription of the year 34 of Mahasamanta Amsuvarma (i. e. of the year A. D. 529) records the gift of land in perpetuity to the Panchalikas of Matin-grama for the maintenance and repairs of the temple called Matindevakulam after the due consecration of large-scale repairs carried out to the temple obviously under royal patronage and supervision. ⁴⁴

The Kathmandu Lagantole stone slab inscription of time of Siva Deva-II of the year 119 (i. e. A. D. 714) refers to the endowment in perpetuity of land for the maintenance of the Sivadesvara temple in Vaidyagrama. The land was rendered free of many obligatory dues and entrusted to the Pasupatacharyas who were devoted to the king. ⁴⁵

The Patan Valatole water-conduit inscription of the year 392 (i. e. A. D. 1271) engraved during the reign of a king called Rudra entrusted the preservation of the water-conduit to the corporate body (Goshthika) concerned with keeping the streets clean and gave three ropanis of land for this purpose. One of the immediate tasks of this corporate body was to erect a roof or cover of slabs over a support of four pillars. (46)

The Kathmandu Yetkhatol Siva temple inscription on a stone slab of the year 763 (i. e. A. D. 1642) describes the erection of a Siva temple called Purnesvara, named after Purnamalla, and the endowment of 62 ropanis of land by his son Bhimamalla, for the conduct of

several ritual functions associated with the institution, besides the carrying of contingent repairs to the damages of the temple. ⁴⁷

According to the Kathmandu Dhoka—bahal stone slab inscription of the 812 (i. e. A. D. 1691) of the time of King Bhupalendra Malla, the repairs to the Hemakra Mahavihara were stated to have been carried out according to established principles (yathasastruktapramana). ⁴⁸ What these principles were, have not however, been specified. The procedure of repairs must, presumably, have followed the practice of new constructions.

The Patan Durbar Square stone slab inscription attached to the Manimandapa of the year 821 relates the account to the Manimandapa carried out by one Narahari, serving as a Project Officer at the behest of the King Jayayoganarendramalla in the year 821 (i. e. A. D. 1700). The repairs carried out were apparently in the form of a complete renovation as it was made to be nutanam ⁴⁹ i. e. it was renovated,

The inscriptional records in general, including those cited above, do not generally indicate if the repairs brought about a complete change in style, material, size or outline. It can generally be inferred that jirnoddhara or pratisamskara actually meant restoration or reconstruction; but not merely the limited repairs to the affected part. This aspect of the matter will also be apparent from the processes of reconstruction or restoration adopted for prolonging the life of a religious or other utilitarian edifice (please see below).

It was not merely the structure that was restored from time to time. Sculptures were also replaced from time to time. The case of the two images of Vishnuvikrantamurti with an identical inscription of 389 (i. e. A. E. 467) ⁵⁰ of the time of Manadeva would establish the

point. The earlier of the two, now displayed at the National Museum in Kathmandu, having worn out presumably necessitated the carving of a new figure. The stylistic difference between the two would indicate a time lag of some duration.

The case of the replacement of the linga and temple of Pasupati has been cited above⁵¹. The present image of Pasupati is stylistically conforming to the style prevalent at the time of its restoration. The Patan Sikubahi Uma Mahesvara inscription of the time of Babhruvarma⁵² has brought out an interesting tradition of clay images in the earlier days. The proneness of clay to damage and destruction led to the adoption of the practice of raising images in stone for the sake of durability. In fact, the inscription actually refers to the replacement of the previously existing clay images with those of stone. It may be hazarded as a guess that the earlier images of clay were not probably hardened by being subjected to firing as this alone would have imparted some strength to them and prevented their earlier damage, which appears to have taken place owing to its inherent and intrinsic weakness.

The Tilganga specimen of the Vishnuvikrantamurti being at variance with the composition and details of the Lajimpat image would indicate that there was no great solicitude at the time for exact reproduction with a view to preserving the pristine form of the art. The purpose of restoration clearly was not the preservation of artistic style for its own sake but to serve primarily the utilitarian needs of worship. The same outlook must have influenced the reconstruction or restoration of monuments of other categories.

There are indeed quite a few records of the change of style introduced in a monument in the course of repairs.

The Patan Valakhu stone slab inscription in the premises of the Ganesa temple of the year 805 (i. e. A. D. 1684) states that the brick—built temple which was formerly of two storeys, has been given a third storey.⁵³

The inscriptional records have preserved the contemporaneously current name of the Sikhara style of temple as the *grantha-kuta devala*. The Patan Narsimha temple inscription of the year 710 (i. e. A. D. 1589) describes the gift of the temple in the *grantha-kuta* style⁵⁴ and this is clearly the name of the *sikhara* style in which the temple stands to—day.

The Sankhu Bajrayogini temple, which was built in the year 775 (i. e. A. D. 1654) by Pratapamalla⁵⁵ was modified, by changing it into a three—roofed temple⁵⁶, by Bhaskaramalla in the year 832 i. e. A. D. 1711: these records come very near to the log books usually maintained nowadays to keep a record of the repairs including changes if any, carried out any monument as a customary practice.

Curse Upon Those Who Tamper With The Endowments A. General

Manusuriti, as we have observed, has enjoined that those who damage any temple or damage must restore it at his own expense.⁵⁷ The *Mahabharata* has pronounced a terrible curse⁵⁸ upon those who tamper with the endowment for the preservation of any temple or comparable structure. The curse is invoked with equal gusto, in both Indian and Nepalese inscriptions from very early times.

B. In India

Sylvain Levi indicated that the curse occurs for the first time in a charter of King Hastin

of the year 156 Gupta Era, which works out to A. D. 475.³⁹ But the curse is found to occur in several earlier inscriptions as well.

The Sanchi stone inscription of the year 93 Gupta Era, i. e. A. D. 412, of Chandragupta II⁽⁴⁰⁾ bears a curse upon those who tamper with the endowment of the village of Isvaravasaka to the Panchamandali for the use of the Aryasangha in these works.

**(Ta) detatpravrittanya uchchindya
dyatsa go-brahma-hatyaya
samyukto bdavet
panchabhishchanantyaairiti.**

It means that whoever tampers with the endowment will incur the sin of having slain a cow and brahman and of having committed the five sins of matricide *matughato*, parricide *pitughato*, killing of an arhant *arhantaghatato* the shedding of the blood of Buddha (*lohitupado*) causing dissensions among the monks (*sanghabhedo*) and following other teachers (*annasathuddeso*).

The curse as contained in the Mahabharata occurs in the Dhanaidaha copper-plate inscription of the Gupta year 113, i. e. A. D. 432-33 of the time of Kumaragupta-I⁽⁴¹⁾. The words actually used are as follows:

[U] ktamecha bhagavata dvaipayanena-
I Svadattamparadattamva oy haret vasundh-
aram/ [Savishthayam kriminbhutva Pitribhiih
saha pachyate// sashtim-varshasaani svarge
modati (bhu) midah/ Akshepta chanuma-
nta cha tanyeva narake vaset// [Bu] roadat-
tam dvijatibhyo yatnadraksha yudhisthira/
Mahim (mahi) (matanchhreshtha) danach-
chhresyo anupatanam//

The text is an injunction upon Yudhisthira, the King of Pandavas, to protect the endowment of I and to brahmins, for the protection given to a gift is superior to the gift itself. The injunction was pronounced by the divine sage Dvaipayayana Vyasa, who also said that whoever tampers with the gift or endowment of land, whether given by himself or others; he becomes an insect in human faeces, and is cooked (in the cooking pot) along with his ancestors (in hell). On the contrary the giver of land enjoys bliss in heaven for sixty thousand years. Those who tamper with such gift or abet such an act suffers the same number years in hell.

The injunction with slight variations is found in several inscriptions of later times.

C. In Nepal

One of the earliest inscriptions in Nepal to contain the curse mentioned above is the Changu Narayan inscription, of illegible date, of Sivadeva towards the end of the sixth century A. D.⁴² The part dealing with the curse is given below.

“.....Bahubhirvvasudha datta rajabhi
Sagaradibhih/ yasya yasya yada bhumista-
sya tasya tada phalam// Sasthim vanshasaha-
srani svarge modati bhumidah/ Akshepta
chanumanta cha tavanti narak vaset//
(Svada) ttam (pa) radattam va (y) o (haret
vasundharam)/(sa vi) shthayam krimirbhuv-
tva pitribhih saha pachyate//

The similarity between the curse as contained in the Dhanaidaha copper plate inscription and that in the Chagu Narayan inscription is to be noted. The source in both cases is the Mahabharata, though the very slight modifications must be caused by local circumstances.

The practice of including a curse in the inscriptions was observed throughout the later times in Nepal. In this context it would be sufficient to cite a late instance of the year A. D. 1753. The Bhaktapur stone slab inscription of the year 854. N. S., i. e. A. D. 1753^{४४} simply contains the following curse:

“Svadattamparadattamva yo haranti
vasundharam / Sasthivarshasahasrani vish-
thayam jayate krimi //

It simply means that one who tampers with an endowment of land is born (i. e. lives) as a worm for sixty thousand years.

In some of the inscriptions of the Malla kings the curse is pronounced in the Newari language^{४५} and comprises a crore of cow slaughter (**koti gohaty**), a crore slaughter of Brahmins (**koti barmbahatya**), a crore of women slaughter (**koti strihatya**), a crore of child slaughter (**koti balahatya**) a crore of improper acts (**koti agnayagamana**) a crore of improper eating (**koti abhakshyabhakshana**), destruction of a crore of Siva—lingas (**koti Sivalinga dhvamsana**), and that the destruction of the temple of Sri Sri Sri Paramesvari would amount to the destruction of a crore of horse sacrifices (**koti asvamedha yajnaadina samasta yajna yanga papa laka juro**).

The curse pronounced upon those who tamper with the endowment of property for the maintenance and preservation of religious institutions and structures only serves to emphasize the importance attached to the task of preservation of temples and such other religious monuments in Nepal throughout her history.

6. The Process of Construction and Repairs of Monduments

The processes or stages of the construction of the temples in Nepal and, by inference, of

structures in general can be inferred from several inscriptions of the medieval period.

The Lubhu Narayan temple stone slab inscription^{४६} of the year 572 N. S. (i. e. A. D. 1451) states that the temple of Narayana on the spot was installed according to rites prescribed in the vedas. The first part to be constructed was the plinth and **sanctum sanctorum (padas-thapana)** and five days thereafter the image of Narayana was installed to the accompaniment of a sacrifice lasting for twenty four hours. Two months were taken to raise the superstructure or roof called **Chulika**. A part called **Konu** (in Newari) was then hoisted in its place. The **gajura** finial was the last item to be installed.

The Bhaktapur Taumaditol stone slab inscription^{४७} of the year 674 i. e. A. D. 1553, describes the erection of the temple of Agama Devata according to the principles laid down in the Agamas. The first part to be raised were the **paduka** (the basal part of the sanctum) including the fitting in of the doors. This was followed by the installation of the **gajura** and **parasal**.

The Kirtipur Chilamdeo Chaitya stone slab inscription of the year 635, N. S., A. D. 1513, narrates the construction of the plinth followed ten days later by the installation of the gate or door (**dvarasthapaNa**)^{४८}

The Kathmandu Otu Bahal stone slab inscription of the year 713, i. e. A. D. 1592, gives the most complete description of the stages of construction of a **vihara**.^{४९} The preliminary functions associated with the eventual construction of a **vihara** according to this inscription, comprised the selection of land (**bhuparigrah-
am**) and **Krodhagni puja** (worship of the fire god for his grace) the worship of the virgin goddess (**Kumari archana**), the invocation of protection

from demons (**Marichi raksha**), the examination and selection of wood, (**salya pariksha**), the request for land (**bhumiyachana**) the worship of 81 deities [**Ekasitikoshtha kostha devatapuja**], the sowing of barley [**yavarapanam**], the worship of Janguli [**Janguli-puia**] the sanctification of Kalasa [**Kalasadhivasana**] the installation of a pillar [**Kilakaropanam**], the measurements [**sutra Patanam**] fixed by strings, the examination of the site, [**vastu-Pariksha**] the examination of voids in the earth, the earth-work excavation [**blumi-khanda**], and the construction of the plinth & the base structure of the sanctum [**Pada sthapanam**] The construction of the basal part was followed by the formal and sanctified visit to the forest [**vanayatra**], the installation of doors pillars, windows and the wooden roof [**dvarasthapanam stambha-sthapanam, gavaksha-sthapanam sirodaru-sthapanam**]. The time taken for all these activities, associated with ritual worship and oblation at each stage was one year in case of the Vihara in question.

The images were installed in the vihara thereafter, along with the performance of installation sacrifices

The processes briefly mentioned in the inscriptions cited above indicate clearly the processes and stages of construction of any religious edifice in general in Nepal. These in their turn are indicative of the stages of repairs carried out to the monuments as and when required.

The Ananda Bahal copper plate inscription of the year 535 N. S., i. e. A. D. 1414, gives a description of the proper method of repairing a water conduit, called Alok Hiti. ६७

The Bhaktapur Thathubahil stone slab inscription ७७ of the year 749 N. S., i. e., A. D. 1673, describes the steps undertaken in succession for the repairs to this vihara, in keeping with the principles laid down in the Sastras [**Sastroktavidhina**]. The splinters etc. of the dilapidated temple were first recovered from the ruins (**salyoddharadikam**). It was followed by the sanctification of the site [**bhumisobhana**]. Then came in succession the installation of the

plinth [**padasthapanam**], the hoisting in their places of doors [**dvaradi**] and beams [**dharanikadi**], all in keeping with established principles. The windows pillars and the wooden roofs [**gavakshasthambham samsthapyam sirodaru samantata**], came in succession and combined to complete the structure. Finally came the golden kalasa [**kanaka-kalasa**] on the summit [presumably] surmounted by the golden flagstaff on the finial.

Thus it may be observed that both the tasks of original construction in Nepal were taken very serious by the donors and were taken up in keeping with the established principles. Each stage of construction was accompanied by sacrificial ritual and sanctified by appropriate worship.

It may be noted that the basic material used in the construction of the monuments in Nepal was wood. It was used in the pillars, doors, windows, roof, beams, and tympanums [toranas], and the walls and plinths were built of bricks and occasionally of stone. The use of bricks is adduced as early as the 7th century A. D. in the Patan Sundhara stone slab inscription mentioned earlier.

The process of repairs or rather provision of facilities to the public and devotees sometimes included the construction of a bridge across an intervening stream standing in the way of the passage to the shrine, as we have noticed in the case of the Pasupati temple, on the approach road to which a bridge across the Dobikhola was built by king Prithvinarayana Shah.

There is a reference to the sale of land by king Nripendramalla to Kamalamayi Chitrakar of Majhapottole for the purpose of constructing a road leading to the chaitya of Swayambhunath 71 in a palm leaf manuscript of the year 796 N. S., i. e., A. D. 1675.

Some inscriptions have recorded the partial reconstruction or replacement a part of an ancient structure. The Kathmandu Santighat chaitya (Naghaltole) stone slab inscription of the Narendramalla records the replacement of the central mast of the stupa 72

Continued at next issue

- 1) Seton Lloyd, *Twin Rivers*, 1943, pp. 72—73.
- 2) *Indian Archaeology 1956—57-A Review*, P. 15.
- 3) B. B. Lal, "Excavation at Hastinapura and other Explorations", *Ancient India*, Nos. 10 and 11, PP. 14—15, Pargiter, *Dynastic History of the Kali Age* P. 5, N. R. Banerjee, *The Iron Age in India*, New Delhi, 1965, PP. 28—29.
- 4) G. R. Sharma, *Annual Bibliography of Indian Archaeology Kern Institute*, Leiden, 1948—53, PP. XLIV—XLV.
- 5) *Indian Archaeology, 1955—56—A Review* P. 20.
- 6) D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, 2nd edition, Calcutta, PP. 24—26
- 7) *Ibid.* op. cit, P. 68.
- 8) *Ibid.* op. cit, P. 67.
- 9) *Ibid.* P. 221, Kharavela describes himself as Sarvadevayatana-Samskara-karaka.
- 10) *Ibid.* PP. 175—180. The facts recorded in the Junagadh Rock inscription of Rudradaman of the year 72 (i. e. A. D. 150), states that the lake was originally excavated by the Rashtriya Pusyagupta during the governorship of the Greek Tushashpa under the rule of Chandragupta Maurya. It was damaged at the time of Rudradaman the Saka Kshatrapa of western India in A. D. 150 by heavy rainfall, disastrous winds and floods in the rivers Palasini, Suvarna and Sikata, and the bund which was 420 cubits long and accounted for a depth of 75 cubits was restored and rendered three times as strong it had been before. both in the length and breadth and made much more attractive to look at. The works were executed by Suvisakha the administrator (Amatya) of the region (Gujarat and Saurashtra), a Parthian in the employ of Rudradaman, within a short time after the damage, for the welfare of his subjects. He carried out these works out of his own funds and did not tax the subjects for it in the form of money or forced labour.
- 11) *Ibid.* PP. 312—314. The bunds so strongly strengthened by Rudradaman in A. D. 150 were breached again by floods in the year 136 (A. D. 455), They were once again repaired in the course of two months by the governor of the region Chakrapalita, son of Parnadatta, under the Gupta emperor Skandagupta, in the year 137 (456), by the expenditure of an enormous amount of money. The breach had affected the bund to a length of 100 cubits and to a width of 68 cubits.

It is interesting to note that the record of the repairs is described as the *Sundarsana-tataka Grantha Rachana* and anticipates the modern practice of maintaining a log book of additions, alterations and repairs to a monument.
- 12) R. Gnoli, *Nepalese Inscriptions in Gupta Characters*, Rome, 1956; Part—I pp. 1—5.
- 13) *Ibid.* p. 53
- 14) *The Gopalarajavamsavali*, written in the 14th century, attributes the construction of the temple to an ancestor of Manadeva.
- 15) Gnoli, op. cit, p. 48. The existence of a Vishnu temple enshrining an image of

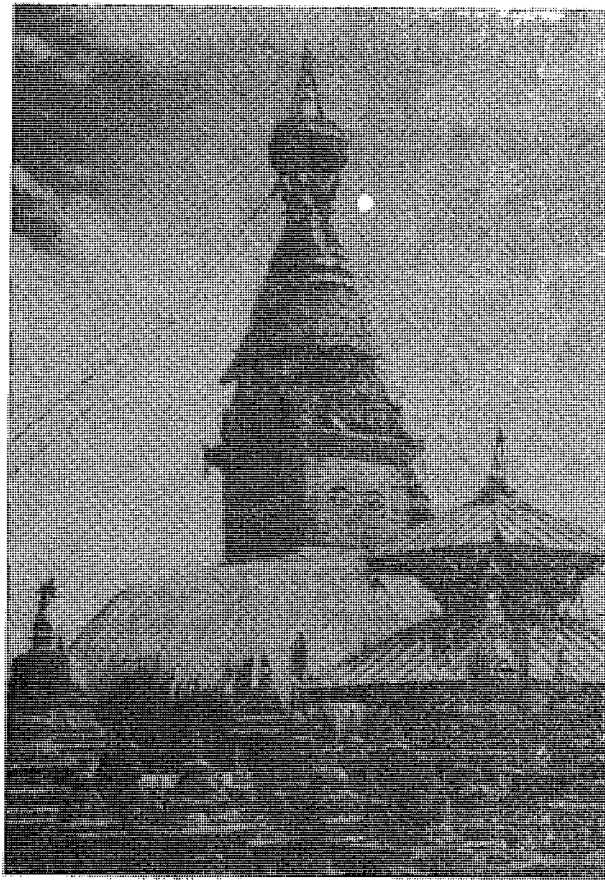
- hnu Vikrantamurti at Tilganga on the opposite bank of the Bagmati near the temple of Pasupati (Gnoli, pp. 6-7) from A. D. 467, of a temple of Anuparamesvara in the premises of the Pasupati temple from A. D. 540 (Gnoli, p. 23) and of the erection of a large number of a temples of Jayesvara. (I bid, p. 11) dated A. D. 491, temples of Sumabhogesvara, ladita Mahesvara and Dakshinesvara, respectively, from the time of Amsuvarma (year 39 or A. D. 634, vide Gnoli, I bid, p. 56)
- would indicate the earlier date of the coming into existence of the Pasupati temple.
- 16) This era was founded by Raghavadeva and has been also tentatively held by some scholars to mark the deliverance from the galling yoke of the Tibetans over Nepal. The era was adopted later by the Malla Kings and came to be known as the **Nepala Samvatsara**.
- 17) "Some Aspects of the Temple Architecture of Nepal, sent to be published in the East and west, Rome.
- 18) The fact of the destruction of the Pasupati temple on its image or both by Shamsuddin Ilyas is indicated in the Limbahal stone slab inscription of the year 479, i. e. A. D. 1358 (D. R. Regmi, *Medieval Nepal*, III, p. 19), which states that the cities of Nepal were reduced to ashes by the Muslim king Sultan Shamsuddin. The same evidence is also borne out by the Swayambhu Chaitya stone slab inscription of the year of the year 492 i. e. A. D. 1371 The latter records the date of the invasion as 470 or A. D. 1349 (I bid, pp. 21-24)
The **Gopalaraja Vamsavali**, compiled during the reign of Jayasthitimalla, i. e., about 40 years after the devastating event, states that Lord pasupati was split into three (purnima, No. 8, pp. 7).
- 19) Kathmandu Itambahal stone slab inscription of Jayasimha Ramavardhana of the year 1439 V. S. (I. e. A. D. 1381).
- 20) The temple is called Anuparamesvara, R. Gnoli, *op. cit.*, No. XVI, p. 23.
- 21) Regmi, *Medieval Nepal*, part-IV, p. 182.
- 22) I bid, III, pp. 47-50.
- 23) Somnath Sharma, **Sudhar Karva Vivran**, 2013 V. S. p. 3.
- 24) Regni, *op. cit.*, IV, pp. 95-97
- 25) I bid, p. 4,
- 26) **Purnima**, year 1, No. 3, p. 43.
- 27) The following account is available in **Sudhar Karya Vivaran**, pp. 4-5.
- 28) The author was associated with these works as technical adviser.
- 29) D. C. Sircar, *op. cit.*, pp 217-18. The words in prakrit are as follows:
Terasame cha vare
ShiPavate—vijaya—chake KumariPavata arhate (hi) parKhinasm (si) tehi Kayamisi diyaya
yapujavakehi rajavitini chinavatani evsa (se) tani pujanurat—uva (saga-kha) ra—
velasirina jivadeha (sahi) ka Praikhata.
- 30) I bid., pp. 186-187
- 31) I bid., pp. 182-83. The words used are **vapi (kha) nita vandhapitascha sarva sattvanam hitasukharthamiti.**
- 32) R. Gnoli, *op. cit.*, p. 22.

- 33) Regmi, *op. cit.*, IV, pp. 11—12.
- 34) Abhilekha Samgraha, No. 2, p. 13.
- 35) Sanskrita Sandesa, No. 11, p. 54
- 36) Hemraj Sakya and T. R. vaidya, *Medieval Nepal*, p. 64.
- 37) Abhilekha Samgraha, No. 7, p. 23.
- 38) Sircar, *op. cit.*, pp. 207—8
- 39) *I bid.*, p. 281, In foot note No. 7 on p 81, Sircar compares the panchamandali to a panchalika of the Nepalese inscriptions,
- 40) *I bid.*, p 356—57 The words used for repairs in the inscription are (kha) nda Phutta—Prtisamskaranaya. Baigram is the ancient name of Bogra in District Dinajpur, East Pakistan
- 41) *I bid.*, pp 428 The words used for repairs are devakulasya cha patitavisirna-pratisamskarana.
- 42) Gnoli, *op. cit.*, p 73
- 43) *I bid.*, p 23 please also see foot note No 20 above, and the text matter relating to the temple in question
- 44) *I bid.*, p 56
- 45) *I bid.*, p 53
- 46] *I bid.*, p 107 The relevant words used for the purpose are as follows:
- Yathayan gramah...svkaritasrisivadevesvaram bhattarakan nimitti ritya taddevakulankhandasbhutita samskarakaranaya vasa-pasupatacharedhyah pratipaditah.
- 47) Abhilekha Samgraha, No 2, p 13
- 48) Regmi, *op. cit.*, p IV, pp 79—80 The words used for the repairs are as follows; "Sivalaya bhagna Sphutita nirmana karayitum cha"
- 49) *I bid.*, p 217 The inscription is in mixed Sanskrit and Newari languages
- 50) *I bid.*, pp 234—35 This is an inscription indicatig the appointment of an intrmediary for the execution of the repairs
- 51) Gnoli, *op. cit.*, p 6 One of them, the worn out one was found at Iajimpat The other one, probably still shanding near its ancient location, is at Tilganga on the eastern bank of the Bagmati, to the opposite side of the temple of Pasupati
- 52) See foot note No 19 above and connected text matter
- 53) The inscription, together with a translation, has been published in the *purnima*, Vol 17, pp 76—79 The reference to the inscription in the context of the images of Uma—Mahesvara in *Ancient Nepal*, No. 4, pp 40—41 may also please be seen
- 54) Regmi, *op. cit.*, IV, pp 203
- 55) *purnima*, No 12, p 33
- 56) Abahilekha Samgraha, No 3, pp 11—14.
- 57) *Purnima*, No. 12, p 33 The information is contained in a *Thyasaphu*. please see also *purnima*, No. 16, p. 379.
- 58) *Manusmriti*, IX, 285.
- 59) *Mahabharata*, Anusasana Parva, 62, verse 3150.
- 60) Sylvain Levi, *le Nepal*, III, 1905.
- 61) Sircar. *op. cit.*, pp. 281—82, also foot

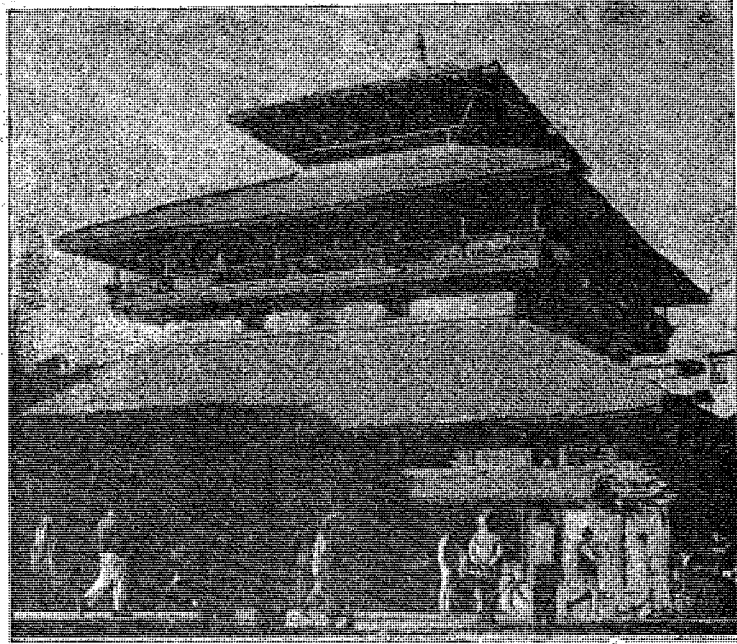
- (Note on p. 282, where the five sins have been explained.
- 62) *I bid.*, p. 289. Dhanaidaha is in the Rajshahi District of East Pakistan (in Bengal).
- 63) Gnoli, *op. cit.*, p. 47.
- 64) Regmi, *op. cit.*, IV, p. 296.
- 65) *I bid.*, p. 192-3, of the year 801, N. S., i. e. A. B. 1680.
- 66) *I bid.*, III, pp. 69-71.
- 67) *I bid.*, IV, p. 12.
- 68) *I bid.*, III, p. 102.
- 69) *I bid.*, IV, pp. 37.
- 70) Hemraj Sakya, *Medieval Nepal*, 1970, pp. 71-74.
- 71) *I bid.*, III, pp. 161-62.
- 72) Hemraj Sakya, *op. cit.*, pp. 41-42.

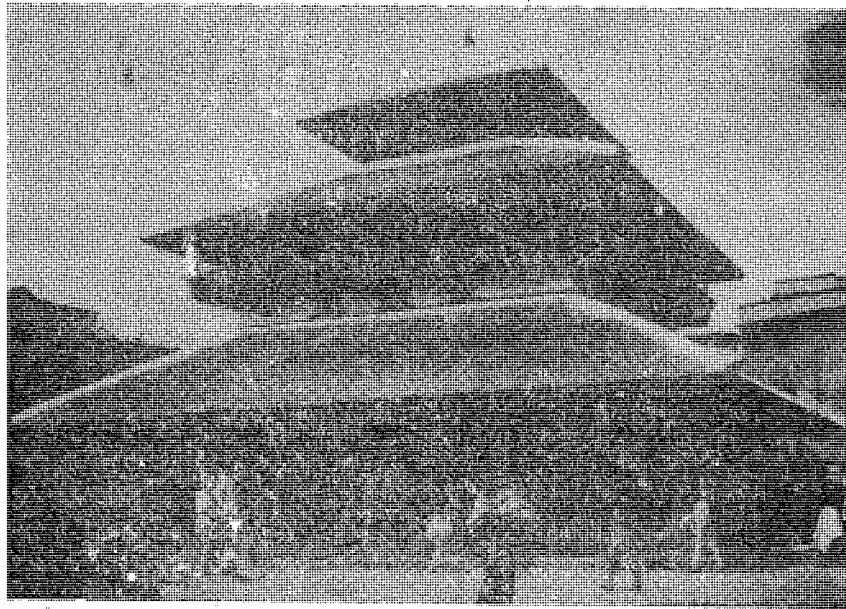
क, श्री पशुपतिमन्दिर, देवपत्तन, काठमाडौं । पेज ५२
A, Pashupati temple Deopatan Kathmandu see pg. 52

ख, स्वयंभू स्तूप, काठमाडौं । पेज ५४
B, Swayambhunath stupa, Kathmandu see pg. 54

क, काष्ठमण्डप, काठमाडौं, (मर्मतअघि) पेज ५६
A, Kasthamandap. (Before conservation) see pg. 56

ख, काष्ठमण्डप, काठमाडौं, (मर्मतपछि) । पेज ५६
B, Kasthamandap (After conservation) see pg. 56

ABOUT THE AUTHORS

Shri Shankar Man Rajbhanshi

Editor, Rashtriya Abhilekhalay

Shri Mohan Prasad Khanal

Research scholar, Dumakhal Kathmandu

Shri Jagadish Chandra Regmi

**Administrative officer, Nepal
Adhyayan Samsthan**

Prof. Naya Raj Pant

Well-known Historian of Nepal.

Dr. N. R. Banerjee

**Archaeological Advisor, Department
of Archaeology.**

7
D
H
P
no

'प्राचीन नेपाल' का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएका भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ ।

निर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
सिंहदरवार
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre—historic and field—archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to Ancient Nepal.

The contribution should be concise and well documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

photographs and illustrations (line drawings) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only sent to:—

The Director,
Department of Archaeology
Singha Durbar,
Kathmandu, Nepal.